॥ श्रीः ॥

संकल्पसूर्योदयः

श्रीमन्निगमान्तमहादेशिकविरचितः ।

कल्याणपुरं नारायणाचार्येण

श्रीरङ्गं डि. रघुनाथस्वामिशर्मणा च

संपादितः

प्रथमः संपुटः ।

अङ्काः १—५

श्रीरङ्गस्थ

श्रीवाणीविलासमुद्रायन्त्रालये

संमुद्रितः ।

१९१७.

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीमते निगमान्तमहागुरवे नमः ॥

॥ भूमिका ॥

अभिज्ञाः,

ज्ञातमेवैतदनवद्यहृद्यविद्याविमलीकृतमतीनां रसभावालंकारपरिकर्मितसरसशब्दार्थसंघटनात्मककाव्यभावनापरिणतप्रज्ञानां रसिकशिखामणीनाम्, यदुत नियतिविहितनियमविरहितादाह्लादमयाद्रसभरतरङ्गितात्काव्यादेव सरससरसा कर्तव्यताधीः समुत्पद्यत इति। तदपि काव्यं दृश्यं श्राव्यमिति सामान्यतो द्वेधा विभज्यमानमपि क्रमादेकैकं प्रधानरूपकोपरूपकभेदाद्गद्यपद्योभयमयत्वाकारेण च द्वेधा त्रेधा च व्यभाजि। एतेषु कविवरमहनीयकवितासुवर्णवर्णपरीक्षणघर्षणशाणोपलायमानौ प्राक्तनावेव। ययोरेव मधुरोदात्तरसभावनिरन्तरत्वं रसिककुलावतंसैः प्रयोगतन्त्रपरिज्ञानसुरभिलस्वान्तैः क्रियासमभिहारेणोदघोषि। तादृशस्य दृश्यकाव्यस्य रूपवच्चक्षुषैवानुभाव्यतया नटेऽनुकार्यनायकादिरूपारोपाच्च रूपकमिति व्यवहारः। एतच्च नाटकादिभेदाद्दशधा नाटिकादिभेदादष्टादशधा च विभक्त-

मभियुक्तैः । एतेषु रूपकभेदेषु सर्वप्रकृतिभूततया चतुःषष्ट्यङ्गसङ्घटितसन्धिपञ्चकालंकृततया, प्रख्यातवस्तुना, रसराजेन शृङ्गारेण, वीरेण च विभ्राजमानतया, नवरससाधारणनायकाग्रेसरधीरोदात्तनायकगुणवर्णनपरतया च नाटकस्यैव प्राधान्यम् । तन्निर्माणेनैव कवीनामन्यादृशं श्रैष्ठ्यम् । तथा चाहुः कवितास्वरूपसारज्ञाः—'नाटकान्तं कवित्वम्' इति । किं बहुना, नाटकप्रबन्धनिर्माणनिपुणेन कविना सर्वज्ञेन भाव्यमित्यत्र न लेशतोऽपि संशीतिः । तत्तत्पात्रोचितविविधवेषभाषादिवर्णनं, विदग्धजनमानसोल्लासविधानचतुरतराविविधविचित्रकथोद्घाटनं रसभावाद्यभिव्यक्तिषु तन्मयत्वं च न कदापि संगच्छते सर्वज्ञतां विना नाटकप्रबन्धनिर्मातुः । तादृशेषु नाटकेषु परःशतेषु जाग्रत्स्वपि प्रबोधचन्द्रोदयप्रतिद्वन्द्वितया श्रीनिगमान्तमहादेशिकैरनुगृहीतमिदमेव नाटकरत्नं संकल्पसूर्योदयाख्यमवनावसदृशतया देदीप्यमानमिति सारासारविवेचनचतुरैर्विद्वन्मणिभिः अनवरतमभिष्टूयते । वक्तृविषयवैलक्षण्येनैव प्रबन्धस्य महत्तेत्येतदनावृतमखिलभुवनतलवासिनाम् । अस्मिन्प्रबन्धरत्ने प्राधान्येन प्रतिपाद्यमानो रसस्त्वनवमो नवमः शान्तः परैः प्रायेणानास्वादितचरः प्रबन्धान्तरेषु । 'नाट्ये अष्टौ रसाः स्मृताः' इति अभियुक्तवचनं तु प्रायिकाभिप्रायेण । न तु रसान्तरव्युद

सपरम् । अयमेव कविसार्वभौमः—

'असभ्यपरिपाटिकामधिकरोति शृङ्गारिता

परस्परतिरस्कृतिं परिचिनोति वीरायितम् ।

विरुद्धगतिरद्भुतस्तदलमल्पसारैः परैः

शमस्तु परिशिष्यते शमितचित्तखेदो रसः ॥' इति स्ववचनेनैव शान्तरसस्य प्रयोगार्हतां रसान्तरापेक्षया अभ्यर्हितत्वं च प्रकटीचकार । अत्र चानुगुणैः स्वैरधिदैवतैः सह पुरुषगुणा एव पात्रीभूय सुखदुःखादिसंवलितं जगत्स्वभावमखिलं दर्शयन्तो हेयोपादेयविषयकं ज्ञानमापादयन्तः अन्ततः नीरससंसारसागरोत्तरणप्रवहणं भगवद्भक्तिरिति च सुस्पष्टमभिलपन्तोऽनीदृशैः कविभिरनुल्लेखितचरा विस्मयमादधते भावुकानाम् । परमकारुणिकः श्रीवेङ्कटेशघण्टावतारस्तत्रभवान् कविकथककण्ठीरवगुरुः सर्वतन्त्रस्वतन्त्रः दीनजनसंरक्षणाय यत्किंचिद्व्याजीकृत्य हिताहितविवेचनमचीकरदनेन प्रबन्धरत्नेन । यं च साक्षाद्धयवदन एव निजवदनलालारसममृतकल्पमपाययत् , यस्य च मन्त्रोपदेष्टा भगवान्वेदमयो विहगेश्वरः, यस्मै च स्पृहयांबभूव विशेष्य नामकरणे चराचरात्मकाखिलजगन्नामरूपव्याकर्ता श्रियःपतिः श्रीरङ्गनाथः । तादृशस्तुरगवदनतेजोबृंहिताश्चर्य-

शक्तिः श्रीनिगमान्तमहागुरुरेव प्रबन्धेत्यहो भाग्यमस्य प्रबन्धराजस्य। अथवा भुवनतलस्यैवैतत्प्रबन्धप्रणयनप्रसाधितस्य। ईदृङ्महिमयुक्तमप्येतद्ग्रन्थरत्नमद्यावधि देवनागरालिपिभिरमुद्रणान्न सर्वोपभोग्यतामगमत्। संप्रति तु तादृशदोषोद्धाराय बद्धदीक्षेण कल्याणपुरं श्रीनारायणाचार्येण श्रीरङ्गं डि. रघुनाथस्वामिशर्मणा च बुद्धिश्रममङ्गग्लानिं धनव्ययं चानालोच्य एतन्नाटकं सुस्पष्टदेवनागरलिपिभिः संमुद्रितं श्रीवाणीविलासयन्त्रालये। आङ्गलभाषावचनैः परिवर्तितं च। लोकोपकारधुरन्धरयोर्मनस्विनोर्महाशययोरनयोरध्यवसायः श्रीरङ्गनाथकृपया फलेग्रहिर्जगति जेजीयतामिति भगवन्तं भागवतांश्चानारतं प्रार्थयमानः,

तट्टै. वाधूल श्रीनिवाससूरिः।

साहित्यरत्नम्।

॥ श्रीः ॥

॥ नाटकपात्राणि ॥

—*—

सूत्रधारः

नटी

विवेकः—राजा

सुमतिः—राज्ञी

व्यवसायः—सेनापतिः

सिद्धान्तः—गुरुः

वादः—शिष्यः

तर्कः—सारथिः

संस्कारः—शिल्पी

नारदः }
तुम्बुरुः }

दृष्टप्रत्ययः—दूतः

संकल्पः

पुरुषः

श्रद्धा } —सख्यौ
विचारणा }

चेटी

विष्णुभक्तिः
महामोहः—प्रतिनायकः
दुर्मतिः—राज्ञी
कामः
रतिः—कामपत्नी
वसन्तः
रागद्वेषौ
क्रोधः
लोभः
तृष्णा—लोभपत्नी
दम्भः
कुहना—दम्भपत्नी
दर्पः
असूया—दर्पपत्नी
स्तम्भः—कञ्चुकी
संवृतिसत्यः—दूतः
प्रतिहारी
अभिनिवेशः
दुर्वासना

——*——

SRI VEDANTA DESIKA.

श्रीः

॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

॥ श्रीमते लक्ष्मीहयवदनपरब्रह्मणे नमः ॥

॥ श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ॥

श्रीमान्वेङ्कटनाथार्यः कवितार्किककेसरी ।
वेदान्ताचार्यवर्यो मे संनिधत्तां सदा हृदि ॥

॥ संकल्पसूर्योदयः ॥

यद्भक्तिप्रचयात्पचके दिनमुखे दृष्टिक्षमः क्षेत्रिणः
क्षिप्रं संसृतिशर्वरीं क्षिपति यत्संकल्पसूर्योदयः ।
तत्त्वैरस्त्रविभूषणैरधिगतस्वाधीननित्योन्नतिः
श्रीमानस्तु स मे समस्तविपदुत्ताराय नारायणः ॥

लक्ष्यं यत्र श्रुतिमितगुणाकृष्टिलब्धावधानैः
प्रत्यग्बाणः प्रणवधनुषा सत्त्ववद्भिः प्रयुक्तः ।
मध्येवक्षः स्फुरति सहसा पत्रलः कौस्तुभात्मा
पद्माकान्तः स भवतु दयादुग्धसिन्धुः श्रिये वः ॥

(नान्द्यन्ते)

सूत्रधारः— आदिष्टोऽस्मि निखिलसुरासुरकोटीरकोटिमणिनिकरनीराजितपादपीठस्य शरणागतपरित्राणसमतन्तुदीक्षितस्य सरसीरुहवासिनीसहचारितधर्मणः संसरणदवदहनतापनिर्वापणवलाहकस्य सर्वेश्वरस्य भगवतः श्रीरङ्गवृषगिरिसत्यव्रतयदुगिरिपुरुषोत्तमपाण्डुरङ्गप्रभृतिषु दिव्याभिव्यक्तिप्रदेशेषु यथाभिमतयात्रोत्सवसमाह्वाकविहितगतागतचटुलचरणनलिनधूलीपटलपवित्रितक्ष्मातलैः यदृच्छया मरुद्वृधान्तर्गीपमध्यमध्यासीनैः शेषशेषाशनगरुडनिर्विशेषैः अशेषजनसंभावनीयैः असंभवदवद्यगन्धैः अभिजनविद्यासमुचितसदाचारशीलशालिभिः अनादिमायामहावर्तबम्भ्रम्यमाणबालकथकरम्भावनमथनगन्धसिन्धुरैः अधिजिगमिषितमुक्तिघण्टापथैः अखण्डदिङ्मण्डलीशखण्डकैः औपनिषदरहस्योपदेशदेशिकैः अवगतसकलकलाकलापैः अत्रभवद्भिः आर्यमिश्रैः.

यदुत—

ललितमनसां प्रीत्यै बिभ्रद्रसान्तरभूमिका-
मनवमगुणो यस्मिन्नाट्ये रसो नवमः स्थितः ।
जननपदवीजङ्गालार्तिच्छिदा नृगुणीभव-
न्नटपरिषदा तेनास्वादं सतामुपचिन्विति ॥ ३ ॥

परिगृहीता च मया भरतमतोपाध्यायस्य सन्मार्गवर्धनस्यान्तेवासिनः संतोषपालकनामधेयस्य शैलूषचक्रवर्तिनः पुत्रेण, प्रतिभटकुशीलवकुञ्जरकण्ठीरवेण वैकुण्ठविनोदिना सप्रतिज्ञं विदुषामाज्ञा। दिव्यप्रयोगदिदृक्षादत्तक्षणा विचक्षणाश्च समुदिताः सामाजिकाः ।

तथा हि—

अवधारितनाट्यदेशिमार्गै-
रसमीचीनपराङ्मुखैरमीभिः ।
भरतागमदैवतैरिवैषा
परिषत्संप्रति भासते महद्भिः ॥ ४ ॥

तदहमशेषविद्यास्थानसंपदुपलम्भिनीमभूतपूर्वबहुविधभूमिकापरिग्रहेऽप्यतिरस्कृतपारम्यामनवबोधजलधिकुक्षिंभरीमनन्यभक्त्युन्मीलिनीमादिमां देवतामभिगच्छामि ।

प्राची संध्या काचिदन्तर्निशायाः
प्रज्ञादृष्टेरञ्जनश्रीरपूर्वा ।
वक्त्री वेदान्भातु मे वाजिवक्त्रा
वागीशाख्या वासुदेवस्य मूर्तिः ॥ ५ ॥

(अञ्जलिं बद्ध्वा)

देवो नः शुभमातनोतु दशधा निर्वर्तयन्भूमिकां
रङ्गे धामनि लब्धनिर्भररसैरध्यक्षितो भावुकैः ।
यद्भावेषु पृथग्विधेष्वनुगुणान्भावान्स्वयं बिभ्रती
यद्धर्मैरिह धर्मिणी विहरते नानाकृतिर्नायिका ॥ ६ ॥

(मुहूर्तमिव स्थित्वा, ध्यानमभिनीय, सोल्लासम् ।) सोऽहमिदानीं स्वाधीनसर्वतत्त्वसत्ताकस्य स्वतन्त्रदैवतस्य कृपया कटाक्षितः ।

श्रुतिकिरीटविहारजुषा धिया
सुरभितामिह नाटकपद्धतिम् ।
मुहुरवेक्ष्य विवेकमुपघ्नय-
न्मतमपश्चिमयामि विपश्चिताम् ॥ ७ ॥

(नेपथ्याभिमुखमवलोक्य) आद्रियतां तावदियमार्यया रङ्गभूमिः ।

(प्रविश्य)

नटी— अय्य, एसम्हि, आणाविज्जउ पिअप्पेसणो, एसो परिअणो !

आर्य, एषास्मि । आज्ञाप्यतां प्रियप्रेषण एष परिजनः ।

सूत्रधारः— अपि नाम सत्त्वोपपन्नसामाजिकसमादिष्टनाटकसाधनसमुचितभूमिकापरिग्रहे संनह्यन्ति कुशलाः कुशीलवाः ।

नटी— करचलणदिट्ठिकप्पा खु, एदे अय्यस्स किं ण तुह चिन्तिए तुरन्ति? एदं उण परिपुच्छामि किंणामअं कीरिसं रूवअं अहिणेदुं आरद्धन्ति ।

करचरणदृष्टिकल्पाः खल्वेते आर्यस्य किं न तव चिन्तिते त्वरन्ते? इदं पुनः परिपृच्छामि किं नामकं कीदृशं रूपकमभिनेतुमारब्धमिति ।

सूत्रधारः— आर्ये, किं न जानासि संकल्पसूर्योदयाख्यं नायकीकृतविवेकं नवीनं नाटकम् ।

भावं विदन्ति परमत्र परावरज्ञाः
प्रज्ञाधनाः प्रगुणनूतनसंविधानम् ।

यस्मिन्गुणास्तनुभृतः सदसत्प्रकाराः
पात्रीभवन्त्यनुगुणैरधिदैवतैः स्वैः ॥ ८ ॥

अपि च,

विवेकप्रागल्भ्यस्फुरितरणवीरव्यतिकरः
परब्रह्मोदन्तप्रकटितदयावीरविभवः ।
प्रबुद्धक्षेत्रज्ञस्थितिघटितशान्ताकृतिरभू-
त्प्रयोगश्चित्रोऽयं भवरसभुजामप्यभिमतः ॥ ९ ॥

अमुष्य तावदतिशयोक्ताववधिमपि न संभावयामि । कति कति न सन्त्यकूपारे शङ्खाः किं ते परिष्कृतपुरुषोत्तमपाणिपद्मः पाञ्चजन्यः? किं च,

ये लोकानिह वञ्चयन्ति विरलोदञ्चन्महःकञ्चुका-
स्ते तिष्ठन्तु महद्गृहेषु मणयः किं तैरिदं चिन्त्यताम् ।
श्रीवत्सप्रतिवेशदीपरुचिना सार्धं किमाभाष्यते
पद्मोल्लासनदर्पणेन मणिना श्वभ्रेषु रत्नेष्वपि ॥ १० ॥

इतश्चायमतीव बहुमन्तव्यः ।

अपदिश्य किमप्यशेषगुप्त्यै
निगमान्तेषु निरूढगौरवेण ।
प्रविभक्तहिताहितः प्रयोगः
कविना कारुणिकेन कल्पितोऽसौ ॥ ११ ॥

नटी— अय्य, कस्स उण कइणो पओओ एसो जत्थ बहुमाणेण अम्हेसुवि, पअडिअपक्खवाआ एसा परिसआ ?

आर्य, कस्य पुनः कवेः प्रयोग एषः, यत्र बहुमानेन अस्मास्वपि प्रकटितपक्षपातैषा परिषत् ?

सूत्रधारः—आर्ये, किं न श्रुतमिदं ते ? अस्ति खलु सकललोकसंभावनीयस्य विश्वातिशायिनो विश्वामित्रगोत्रभूषणस्य विशुद्धविद्याविहारपुण्डरीकस्य पुण्डरीकाक्षसोमसुत्संभवस्यानन्तगुणशेवधेरनन्तसूरेरात्मसंभवः श्रीरङ्गराजदिव्याज्ञालब्धवेदान्ताचार्यपदः कवितार्किकसिंह इति प्रख्यातगुणसमाख्यः छात्रजननिबद्धजैत्रध्वजप्रसाधितदशादिशासौधः सर्वतन्त्रसङ्कटप्रशमनविशङ्कटमतिः श्रीमद्वेङ्कटनाथो नाम कविः ।

गौडवैदर्भपाञ्चालमालाकारां सरस्वतीम् ।
यस्य नित्यं प्रशंसन्ति सन्तः सारभवेदिनः ॥ १२ ॥

अन्येन्द्रकं भुवनमन्यदनिन्द्रकं वा
कर्तुं क्षमे कविरभूदयमन्ववाये ।
जन्मद्वितीयमृषिभिः कथितं यतः सा
देवी च विश्वजननी यदनन्यगोत्रा ॥ १३ ॥

अपि च,

त्रित्रासिनी विबुधवैरिवरूथिनीनां
पद्मासनेन परिचारविधौ प्रयुक्ता ।
उत्प्रेक्ष्यते बुधजनैरुपपत्तिभूम्ना
घण्टा हरेः समजनिष्ट यदात्मनेति ॥ १४ ॥

स च,

विंशत्यब्दे विश्रुतनानाविधविद्य-
स्त्रिंशद्वारं श्रावितशारीरकभाष्यः ।
श्रेयः श्रीमान्वेङ्कटनाथः श्रुतिपथ्यं
नाथप्रीत्यै नाटकमर्थ्यं व्यधितैतत् ॥ १५ ॥

नटी— अज्ज, कहं णाम एअस्स एअन्तणिअमन्तविआण सन्दिअमाणस्स कक्कसअरतक्ककुलिसणिम्मुठिअ पासण्ड-दुमसण्डा भारई अह्मारिसकेलिजोग्गअं रूपअं कुणज्ज?

आर्य, कथं नाम एतस्य एकान्तनिगमान्तवितानस-न्दितमानस्य कर्कशतरतर्ककुलिशनिर्भ्रुटितपाषण्ड-द्रुमषण्डा भारती अस्मादृशकेलियोग्यं रूपकं कुर्यात् ?

सूत्रधारः— (सान्तर्हासम्) यदेतदुभयमार्या पर्यनुयुङ्क्ते, अत्र तावदादौ किमेतमप्रवृत्तानिखिलकरणव्यापारमनुभवे-

कतानमानसमत्यन्तनिभृतावस्थं निबद्धारमवधारयसि ।
अथापि ब्रूमः ।

मनुव्यासप्राचेतसपरिषदर्हा कचिदियं
सुधासिक्ता सूक्तिः स्वयमुदयमन्विच्छति जने ।
निरुन्ध्युः के विन्ध्याचलविकटसन्ध्यानटजटा-
परिभ्रान्ता पङ्कोरुपरि यदि गङ्गा निपतति ॥

अन्यदपि निध्यायतु भवती ।

गम्भीरभीषणगतिर्गिरिखण्डनादौ
चूडापदं पशुपतेरपि घूर्णयन्ती ।
स्वादुप्रसन्नसुभगानि वसुंधरायां
स्रोतांसि दर्शयति किं न सुरस्रवन्ती ॥ १७ ॥

नटी— (सानन्दम्) जुत्तं एव्व एदं वा हिदं अय्यस्स तह वि सन्तो णाम रसो णत्थित्ति गन्धव्वाअमदेसिएहिं समद्धिज्जइ । ता अद्ध कहं तारिसस्स रसस्स णिवेसो ?

युक्तमेवैतद्व्याहृतमार्यस्य तथापि शान्तो नाम रसो नास्तीति गन्धर्वागमदेशिकैः समर्थ्यते । तस्मादत्र कथं तादृशस्य रसस्य निवेशः ?

सूत्रधारः— (सावज्ञावहित्थम्) आर्ये न खलु संभावयामि

तानहं भरतमतपारदृश्वनः । (विमृश्य)

अथवा तादृशान्सभ्यान्मत्वा जगति दुर्लभान् ।
शङ्के शान्तिरसोल्लासमशक्यमभिमेनिरे ॥ १८ ॥

अपि च,

असभ्यपरिपाटिकामधिकरोति शृङ्गारिता
परस्परतिरस्कृतिं परिचिनोति वीरायितम् ।
विरुद्धगतिरद्भुतस्तदलमल्पसारैः परैः
शमस्तु परिशिष्यते शमितचित्तखेदो रसः ॥१९॥

नटी— होदु णाम, सणअसणन्दणादिमुणिअणसङ्गहीदो सोवि तारिसो रसो तहवि कहं निप्पन्दणिहिलकरणाणिप्पादणिज्जजोअप्पहाणो एसो सव्वजणपेल्खणिज्जेण णाडअउत्तन्देण संपाइज्जइ ?

भवतु नाम सनकसनन्दनादिमुनिजनसंगृहीतः सोऽपि तादृशो रसः तथापि कथं निष्पन्दनिखिलकरणनिष्पादनीययोगप्रधान एष सर्वजनप्रेक्षणीयेन नाटकवृत्तान्तेन संपाद्यते ?

सूत्रधारः— आर्ये, मैवं वादीः । न हि वयमवधूतनिखिलधर्माणामलेपकानां मतमभिनेष्यामः । येनैवमाशङ्कसे ।

सन्ति खलु भगवता गीताचार्येण सहस्रशः प्रतिपादिताः सात्त्विकेन त्यागेन परिकर्मिता निवृत्तिधर्मपद्धतिनियता विविधा व्यापाराः, यदभिनयेन रङ्गोपजीविनामार्जवावकाशः । अपि चेदं निशमयतु निशामयतु वा नाट्यवैभवं भवती ।

श्रूयते हि--

न तच्छास्त्रं न सा विद्या न तच्छिल्पं न ताः कलाः ।
नासौ योगो न तज्ज्ञानं नाटके यन्न दृश्यते ॥२०॥

नटी-- अइदुक्करमारद्धं तुह्मेहिं । अहं उण इत्थिआसभावघोळन्तहिअआ मच्छरग्गहग्गहिआदो पडिपक्खपण्डिअजणादो भअकंपिअह्मि ।

अतिदुष्करमारब्धं युष्माभिः । अहं पुनः स्त्रीस्वभावघूर्णमानहृदया मत्सरग्रहगृहीतात् प्रतिपक्षपण्डितजनात् भयकम्पितास्मि ।

सूत्रधारः— अलं कातर्येण । अद्य खल्वस्माकम् अभिमुखं भागधेयम् । तथा हि--

लक्षणसमृद्धिरनघा रसपरिपोषश्च सहृदयग्राह्यः ।
संपतति नाटकेऽस्मिन्मम एष शैल्षसुकृतपरिपाकः ॥

किं च,

विद्यासंपन्निधिरवहितो वेङ्कटेशः कवीन्द्रः
सिद्धारम्भाश्चिरमभिनये मामकः पात्रवर्गः ।
प्रख्यातेयं परिषदनघा पक्षपातानभिज्ञा
रामादीनां कुलधनमिदं रङ्गतां याति रङ्गम् ॥

अन्यच्च भवत्या भावनीयम् ।

शमधननिधिं सत्त्वप्रायं प्रयोगमयोगिनः
स्वगुणवशतः स्तोतुं यद्वा वदन्त्वथ निन्दितुम् ।
किमिह बहुभिः किं नश्छिन्नं न विश्वमनीश्वरं
तदुपनिहिता जाग्रत्यत्र चतुर्दश साक्षिणः ॥२३॥

नूनम् अतर्कितोपनता अप्यचिरद्युतिवदारम्भनियताबसाना मनीषिणामीर्ष्यादयः । यद्वा,

मौनं बिभ्रतु मत्सरेण नमितास्तूर्णं त एव ध्रुवं
कालोन्निद्रकदम्बगोलवपुषः कम्पस्फुरन्मौलयः ।
किंचिद्व्रीडितकुञ्चिताक्षमवशादुत्तानदत्ताननाः
प्रस्तोष्यन्त्यनवधि प्रयोगपदवीसारस्यमास्य नः ॥

सन्तु वा निरन्तरनियमितमत्सरमनीरन्ध्रहृदया निर्विकाराः । तथापि सर्वथा तावत्—

उपवेदमुदारधीः स्वनाम्ना
भरतः सूचितभावरागतालम् ।
यमुदाहरति स्म विश्वगुप्त्यै
तदभिज्ञैरबहिष्कृता वयं स्मः ॥ २५ ॥

नटी— अय्य, एव्वं एदं तहवि सुअगुरुएसु बहुसु विरुद्धेसु छिद्दं गवेसन्तेसु कहं अप्पमत्तेहिं अम्हेहिं पडिण्णादं णिव्वहणिज्जं ?

आर्य, एवमेतत् । तथापि श्रुतगुरुकेषु बहुषु विरुद्धेषु छिद्रं गवेषयत्सु कथमप्रमत्तैरस्माभिः प्रतिज्ञातं निर्वहनीयम् ?

सूत्रधारः— अयि परगुणसंतोषिणि, श्रुतबाहुल्ये तव केयमास्था ? अथवा अवधारितपरमार्थानामप्यवगतसंवादनार्थमुत्तरोत्तरं परिप्रश्नाः प्रवर्तन्ते । भवतु नाम । विशुद्धविद्यांस्तावदभिमन्यस्व । दृश्यते हि—

भूयसीरपि कलाः कलङ्किताः
प्राप्य कश्चिदपचीयते शनैः ।
एकयापि कलया विशुद्धया
योऽपि कोऽपि भजते गिरीशताम् ॥ २६ ॥

तदहमिदानीं पराशरपाराशर्यादिबहुमतामबहुमतदुर्विनीतज-

नवृत्तिमनवरतपरिचितगान्धर्वविद्याविनोदनप्रसादितपरमपुरुषामेतां परिषदमेकतानयामि । (सप्रश्रयमञ्जलिं बद्ध्वा)

विवेकप्रारम्भे विमतमतभङ्गप्रयतने
मुमुक्षासंसिद्धौ सुरमथनयोगे च सफले ।
सुखादीनिध्यातुं निभृतमिह नाट्ये कृतमुखै-
र्भवद्भिः स्थातव्यं भरतमतधौरेयमतिभिः ॥२७॥

(नेपथ्ये)

समयनियतैः प्रयोगैः
सत्पथसीमामनुज्झतो विदुषः ।
किरणैरिव दिवसकृतः
क्षिप्यन्ते तामसारम्भाः ॥ २८ ॥

सूत्रधारः— (कर्णं दत्त्वा, सानन्दम्) आर्ये, सम्यगवधार्यतां अस्मद्वृत्तिमापवर्गिकवृत्तिं च तन्त्रयन्तीयमौद्घातिकी गीतिः । ततश्च,

दुर्जनं प्रतिपक्षं च दूरदृष्टिरयं जनः ।
विवेकश्च महामोहं विजेतुं प्रभविष्यतः ॥ २९ ॥

(नेपथ्ये)

कः खल्वसौ कुशीलवकुलाङ्गारः करतलकलितकठोरमधु-

रधन्वनि सुरभिसुकुमारचित्रपुंखे वित्रासितनिखिलवैरिजने जीवति, सकलसुरासुरमुनिमनुजचित्तवृत्तिसार्वभौमस्य दुर्मतिसहधर्मचारिणो रणरङ्गमहानटस्य देवस्य महामोहस्य विवक्षानर्हं किमपि विपक्षसकाशादाशंसते ?

सूत्रधारः— (सभयसंभ्रमं परिवृत्य पश्यन्) आर्ये, कोऽयममर्षसंप्लवादभ्यधिकलोहिताक्षः ससहाय इतोऽभिवर्तते ? आः ! कष्टमवधारितम् । अयं हि--

अपवर्गविरुद्धेषु त्रिषु वर्गेषु तिष्ठताम् ।
प्रधानपुरुषार्थस्य पश्चिमस्याधिदैवतम् ॥ ३० ॥

किं च,

अर्धावशेषितमहेश्वरपौरुषोऽयं
वर्गं तृतीयमवधीरयतां विनेता ।
रत्या सलीलपरिरम्भणलोलगत्या
पुष्पायुधः पुलकितैकभुजोऽभ्युपैति ॥ ३१ ॥

तदिह वयं त्वरितमपसृत्य कालोपपन्नकामोत्सवविहारसङ्कुले जीवलोके संवलितगुप्तवृत्तयः समनन्तरकरणीयमाचराम ॥

[इति निष्क्रान्तौ ।

॥ इति प्रस्तावना ॥

[ततः प्रविशति वसन्तदत्तहस्तः कान्तासमेतः कामः ।]

कामः— (कः स्वात्वयादि पुनः पठित्वा) रे, रे, भरतकुल-पांसन,

दृग्नमितमनोज्ञभ्रूलताचापभाजां
तरलहृदयलक्ष्ये तादृशस्नेहदिग्धे ।
कुवलयनयनानां कूणिते लोचनास्त्रे
शरणयतु विवेकः कां दिशं कांदिशीकः ॥

वसन्तः—(स्वगतम्) उत्पथमनोरथोऽयं उपचितमदो विषमबाणः । अहं पुनरपुनरावृत्तिवर्तनीपथिकानामनिवाहिकरणे परिगणितोऽपि न सहसा परित्यक्तुं शक्नोमि चिरंतनं चित्तजन्मसौहार्दम् । (प्रकाशम्) सखे मकरध्वज, एवमेतत् । अहं पुनर्महाराजस्य महामोहस्य माङ्गलिकं विवेकवित्रासनं भावत्कं महोत्सवं प्रक्रमयामि । पश्यतु भवान् ।

चूडावेल्लितचारुहल्लकभरव्यालम्बिलोलस्रजः
क्रीडन्त्यत्र हिरण्मयानि दधतः शृङ्गाणि शृङ्गारिणः ।
तन्वङ्गीकरयन्त्रयन्त्रणकलातन्त्रक्षरद्रस्त्रिका-
कस्तूरीपरिवाहपङ्कपिलज्जम्बाललम्बालकाः ॥३३॥

कामः— साधु, वसन्त, साधु । विशेषतश्चैतत् सर्वथा विजित

एवासौ विवेकहतकः यदिदमवधीरितत्रिविष्टपविहारकान्तारेषु मरुद्वृधोपान्तभागेषु महोत्सवारम्भः । इह च,

उन्निद्राम्बुजवाटिकामुभयतोरोधोनिरोधोल्लल-
त्स्रोतःसंभृतसारणीशतकृतस्वच्छन्दकच्छाप्लवाम् ।
खेलच्चोलवधूविधूतकवरीशैवालितामन्वहं
पश्येम प्लवमानहंसमिथुनस्मेरां कवेरात्मजाम् ॥३४॥

रतिः—अय्यउत्त, आपाअमहुरो एसो महूसवो । एण्हि किल अम्हकुलसामिणो महामोहस्स अणिवारणिज्जेण केण वि विहिणा अमोहारम्भो विवेओ दुज्जओ पडिवक्खोत्ति दूमिअं मे हिअअं ।

आर्यपुत्र, आपानमधुर एष महोत्सवः । इदानीं किल अस्मत्कुलस्वामिनो महामोहस्यानिवारणीयेन केनापि विधिना अमोघारम्भो विवेको दुर्जयः प्रतिपक्ष इति धूपितं मे हृदयम् ।

कामः— बाले, विषमशरजीवितेश्वरि, विलासिनीदेवते, किमिति नाम समग्रबलजेतव्यलब्धया संतोष्टव्येऽपि भाविनस्त्रीचापला विवेकवैभवं वर्णयसि ? पश्यतु भवती ,

करधृतललितेक्षुधन्वनो मे
भ्रमरगुणार्पितपुष्पमार्गणस्य ।

मरुदनलशरोऽपि मेरुधन्वा
क्षणमतिलङ्घितशासनः कथं स्यात् ॥ ३५ ॥

वसन्तः— सखि, सत्यमेवैतत् । मा खल्विदं विकत्थनं मंस्थाः । न हि जगति भवति मशको मातङ्गस्य प्रतिस्पर्धी । अथवा न खलु भवती विश्ववृत्तान्तवेदोशका । दृष्टचर एव हि त्वत्प्रियस्यासौ वीरायितवृत्तान्तः । तथा हि,

वहति महिलामाद्यो वेधास्त्रयीमुखरैर्मुखै-
र्वरतनुतया वामो भागः शिवस्य विवर्तते ।
तदपि परमं तत्त्वं गोपीजनस्य वशंवदं
मदनकदनैर्न क्लिश्यन्ते कथं त्वितरे जनाः ॥

कामः— साधु, वसन्त, साधु । कालानुरूपवादी खल्वसि ।

विश्वं युवतिसात्कर्तुं भवता दत्तसायकं ।
विवेकः किं नु वर्तेत विपक्षे मयि संस्थिते ॥३७ ॥

रतिः— अय्यउत्त, एव्वं एदं । तहवि विसमथिरसंठाणवेग्गदुग्गपडिट्टिओ अप्पमत्तेहिं समदमप्पमुहेहिं अमच्चेहिं अभिरक्खिओ सअं असहाअसूरो अणवाअसाहसो अविपक्खो किण्णाम कइआ काहित्ति कलुसिअहिअअम्हि ।

आर्यपुत्र, एवमेतत् । तथापि विषमस्थिरसंस्थानवै-

राज्यदुर्गप्रतिष्ठितोऽप्रमत्तैः शमदमप्रमुखैरमात्यैरभिरक्षितः स्वयमसहायशूरोऽनपायसाहसश्च विपक्षः किं नाम कदा करिष्यतीति कलुषितहृदयास्मि ।

कामः— अयि भीरु, अलमतिशङ्कया । नूनं विपक्षपक्षपातिबालिशजनविप्रलब्धा स्वयूथ्यवैभवं न निर्धारयसि । पश्य तावद्विश्वविजयिनस्त्वत्प्रियस्य मे जगत्त्रयप्रसिद्धं जैत्रमुपकरणम्,

वपुरप्रतिमं नितम्बिनीनां
दृढसौन्दर्यगुणं दरावनम्रम् ।
श्रवणावधि नेत्रचित्रपुङ्खं
धनुराद्यं मम मुष्टिमेयमध्यम् ॥ ३८ ॥

अपि च,

शैलीं विलोपयति शान्तिमधः करोति
व्रीडां व्युदस्यति विरक्तिमपह्नुते च ।
कर्णामृतं किमपि तत्कलभाषिणीनां
नामापि किं न विकरोति निशम्यमानम् ॥३९॥

वसन्तः— ननु कैमुतिकमेतत्, यदिदं योषितां यदृच्छाकीर्तनश्रवणादिकमपि चित्तसंक्षोभहेतुरिति ।

निष्ठुतु गुणावमर्शः
 स्त्रीणामालोकनादिभिः सार्धम् ।
दोषानुचिन्तनार्था
 स्मृतिरपि दूरीकरोति वैराग्यम् ॥ ४० ॥

अपि च प्रभूतमदमेदुरात्मनो
 विषयाटवीषु विविधासु धावतः ।
स्वबलेन हन्त मनसो निवर्तनं
 बिसतन्तुनेव सुरदन्तियन्त्रणम् ॥ ४१ ॥

रतिः— अय्यउत्त, दिढभूमिविब्भमसमुम्मूलणक्खमाणं जोईसराणं दिट्ठिं परिहरन्तेण तुए परक्कमणिज्जं ।

आर्यपुत्र, दृढभूमिविभ्रमसमुन्मूलनक्षमाणां योगीश्वराणां दृष्टिं परिहरता त्वया पराक्रमणीयम् ।

कामः— (विहस्य) प्रिये, पश्यामि चक्षुषीव ते चेतस्यपि कातर्यम् । योजयामि खल्वहं योगीश्वरानपि युवतियोगीश्वरपादे ।

सुभगपरुषैर्मदस्त्रैः
 कीलितमन्योन्यकवचितैकार्धम् ।
किं न विदितं भवत्या
 किमपि मिथःस्यूतजीवितं मिथुनम् ॥ ४२ ॥

रतिः—— अय्यउत्त, अवहारिअं मए तुह माहप्पं । दाणिं उण दीहबुद्धिबळेण देव्वदिण्णहत्थेण जमणिअमप्पमुहबहुसहाअसंपण्णेण अहण्डुच्छाहप्पहुत्तणमन्तसत्तिणा सत्तुणा काहे किं होज्जात्ति पबळपवणाहआ कअळिएव्व तरळअरम्हि । पसिद्धं खु पण्णाबळं मोक्खपेरन्ताणं अइदुक्कराणं सिद्धीणं साहणं त्ति ।

आर्यपुत्र, अवधारितं मया तव माहात्म्यम् । इदानीं पुनः दीर्घबुद्धिबलेन दैवदत्तहस्तेन यमनियमप्रमुखबहुमहायसंपन्नेन अखण्डोत्साहप्रभुत्वमन्त्रशक्तिना शत्रुणा कदा किं भवेदिति प्रबलपवनाहता कदलिकेव तरलतरास्मि । प्रसिद्धं खलु प्रज्ञाबलं मोक्षपर्यन्तानामतिदुष्कराणां सिद्धीनां साधनमिति ।

कामः— (सरोषहासम्) अयि मुग्धे, मञ्जुभाषिणि, गुञ्जन्मधुकरशिञ्जिनीसंहितविश्वलक्षविषमविशिखस्य नित्यविजयजागरूकस्य त्वत्प्रियस्य मे संनिधौ का पुनः प्रज्ञा, केन वा कस्य मुक्तिर्भवित्री, किमिति नाम मध्य इव भवत्या मानसेऽपि सौक्ष्म्यं नालक्ष्यते ? (विहस्य) प्रिये, हन्त ! विदितमेतत्, नूनमिदानीं स्तनगतं स्थौल्यमेतदन्तरापि

संक्रान्तमिति । अथवा अविचारितरमणीयमबलाजनस्वा-
भाव्यं भवत्यामपि वर्तते । संपश्यतां भवती,

मयादिष्टः क्रोधः प्रथयति किमप्यान्ध्यमथ च
स्मृतिभ्रंशः सेद्धा विघटयति बुद्धिं सपदि सः ।
तया मुक्तः क्षेत्री तमसि गहने विन्दति लयं
तथाभूते किं वा जनयति विवेको जडमतिः ॥४३॥

तदेवमसह्यवेगमस्मद्व्यूहं विवेकामात्याः शमदमादयो न प्रसहिष्यन्ते स्वयं च दुर्जयो निखिलसुरासुरकोटीरविन्यस्तवामपादो महामोहः, न हि तरक्षुर्मृगराजस्य परिपन्थी ।

परस्य पुरुषस्येव पश्चभिश्च ममायुधैः ।
समयेषु विमथ्यन्ते सत्त्ववन्तोऽपि शत्रवः ॥ ४४ ॥

अपि च,

अलमिह विबुधाद्यैरागमग्राह्यवाचो
मुनिपरिषदि धर्मान्गायतो मुक्तिहेतून् ।
तपसि नियतवृत्तेस्तस्य देवस्य शान्तिं
जनितयुवतिरत्नं दर्शयत्यूरुकाण्डम् ॥ ४५ ॥

रतिः — अय्यउत्त, संभावेमि सच्चं तुह भासिअं । अव्वम्ह-कीडं अप्पडिहअं खु तुह माहप्पं । एदं उण अण्णाअपुव्वं आणवेदु अय्यउत्तो ।

आर्यपुत्र, संभावयामि सत्यं तव भाषितम् । आब्रह्मकीटमप्रतिहतं खलु तव माहात्म्यम् । एतत् पुनरज्ञातपूर्वमाज्ञापयत्वार्यपुत्रः ।

कामः— किं तत् ?

रतिः— विवेअप्पहुदीणं महामोहप्पहुदीणं अ मिअन्दमाअङ्गाणं विअ किण्णिमित्तं वेरं त्ति ।

विवेकप्रभृतीनां महामोहप्रभृतीनां च मृगेन्द्रमातङ्गानामिव किंनिमित्तं वैरमिति ।

कामः— प्रिये, आकर्ण्यतामिदमादितः प्रभृति ।

त्रिगुणघटिताद्देहोऽकुर्बुद्धिः सती तदनुव्रता
समयनियतोच्छ्रायं त्रेधा कुलं समजीजनत् ।
प्रथममिह तद्भोगद्वेष्यं विवेकपुरःसरं
द्वितयमितरज्जुष्टं रागप्रमोहमुखं मिथः ॥ ४६ ॥

अत्र विवेकश्च महामोहश्च समानशीलाभिः प्रकृतिभिरभिषिक्तौ राजन्यौ । तयोरपि,

मोहस्य धर्मपत्नी दुर्मतिरपवर्गदोषदृष्टिमयी ।
विषयरसदोषदृष्टिः सुमतिरनन्या विवेकस्य ॥ ४७ ॥

रतिः— तदो तदो ।

ततस्ततः ।

कामः— ततश्च रजःप्रधाना रागादयः तमःप्रसूतेः संसारचक्रवर्तिनो महामोहस्य दैत्यानुकूलरक्षःकुलन्यायेन साचिव्यमाचरन्ति। सत्त्वसंभवं तु विवेककुलमसहायमल्पसारं च जगति वर्तते । जनकश्चास्माकं क्षेत्रज्ञः स्वयं मध्यस्थस्वभावोऽपि सहधर्मचारिण्या देव्या बुद्ध्या सहाद्य यावदस्मासु बहुलं दत्तदृष्टिः । तदिदमसहमाना नित्यनृशंसा विवेकादयः जातिवादिन इव स्वभङ्गमप्यनुमन्यमानाः पुरुषस्य भोगं तत्संवर्धकानस्मांश्च उत्सादयितुमीहन्ते । अस्मत्तातेन चानादिभुक्तायां प्रकृतौ विविधान्दोषानुद्धाट्य तानं च तस्यामुपजनितवैराग्यं केनचिदुपायेन विरचय्य महाप्रस्थानेनापुनरावर्तिनं कर्तुमारभन्ते । तथा मर्कटरक्षःपती महापातकिनौ सुग्रीवविभीषणौ स्वकुलोत्सादने प्रमाणयन्ति । न च तदारम्भसमये तातस्य दुर्दशा शक्या वर्णयितुम् ।

अयं खलु,

जात्यन्धः परदोषदृष्टिषु परीवादेषु मूकाग्रणीः
बाधिर्यप्रथमावतारसरणिर्निन्दासमाकर्णने ।
स्त्रीप्रायः परदारसंग्रहविधौ तद्वत्परावर्जने
संपद्येत समीक्षणेऽपि विकलः पापैर्विवेकादिभिः ।

अत एवास्माभिरपि परित्यक्तसौभ्रात्रैः तेऽपि दुरात्मानो जिघांस्यन्ते । ततः प्रवृत्तिनिवृत्तिपद्धती समाश्रित्य वयं च ते च संयतिष्यामहे । तदा तु सत्त्वप्रधानं कुलं ज्योतिरिङ्गण-ज्योतिरिव द्युमणिकिरणैरस्माभिरभिभूयते ।

सौहार्दमित्थमनवाप्य महोदराणा-
मासीत्स्वमूलगुणभेदवशाद्विरोधः ।
एकप्रजापतिभुवामपि वैरबन्धः
स्वात्मावधिः स्वयमुदेति सुरासुराणाम् ॥ ४९ ॥

रतिः— सन्तं पाअं सन्तं पाअं । पुत्ता एव्व पिदुणो भोअं विणासेन्ति । तह कहं सोअरा एव्व इअरेअरविद्धंसणळं-पटहिअआ होंति । णाह, किं ण होज्ज ताणं तुम्हाणं वि समरदुद्दसाणिवारणसाहणं सन्धी ?

शान्तं पापम्, शान्तं पापम् । पुत्रा एव पितुर्भोगं विनाशयन्ति । तथा कथं सोदरा एव इतरेतरविध्वंसनलम्पटहृदया भवन्ति ? नाथ, किं न भवेत् तेषां युष्माकमपि समरदुर्दशानिवारणसाधनं संधिः ?

कामः-- मुग्धे, कथंचिदपि नात्र संधिः संभाव्यते ।

सतः सत्त्वविहीनानां सत्तयैवापराध्यतः ।
कथंकारं प्रतीकारः कल्पकोटिशतैरपि ॥ ५० ॥

प्रतिपुरुषविभक्तमूर्तिभेदा
वयमितरे च मिथः प्रतीपवृत्ताः ।
क्वचिदधिकरणे समापतन्तः
सुतनु दधीमहि वध्यघातकत्वम् ॥ ५१ ॥

न खल्वर्थकामपराणामस्माकं नारायणपरायणैः कथायामपि संगतिरुपपद्यते । किं च, यथाकथंचिदुपपद्यमानमपि अखण्डवैरिखण्डनपण्डितो महामोहः कथंचिदपि संधिं नानुमन्यते । अहं वा कथमसहायवीरस्तमनुमन्ये ? न खलु क्षुधितोऽपि शार्दूलः कदाचिदपि शाद्वलमत्ति ।

रतिः— को उण तेहिं कुळग्घेहिं महाबलाणं तुम्हाणं वि उम्मूलणे उवाओ संमन्तिओ ?

कः पुनस्तैः कुलघ्नैः महाबलानां युष्माकमप्युन्मूलने उपायः संमन्त्रितः ?

कामः— अयि भीरु, अनुद्घाटनीयमिदं राजरहस्यम् । विशेषतः स्त्रीषु ।

रतिः— (हस्तं संगृह्य) अय्यउत्त, साविओसि मए पिअसहेण वसन्तेण अ । सच्चं विवारिज्जइ राअरहस्सम् ।

आर्यपुत्र, शापितोऽसि मया प्रियसखेन वसन्तेन च । सत्यं विव्रियतां राजरहस्यम् ।

वसन्तः— (स्वगतम्) किमत्र विवरणीयम्, दुष्परिहरः खलु अनिर्धारितकालो नियतिविपर्यासः। (प्रकाशम्) सखे मकरध्वज,

मनोरथसमर्थानां महामोहविरोधिनाम्।
मन्त्रभेदनमस्माभिः कार्यं तत्परिपन्थिभिः ॥ ५२ ॥

कामः— प्रिये, कथयामि तर्हि। अस्ति खलु अनभिज्ञकुलसार्वभौमविवेकमूलाकर्तृत्वाभिमानादिनानाविधाविषमदृष्टि-सहकृतः कश्चिदस्मत्कुलाभिचारकाङ्क्षिभिः उपनिषदूषरनिष्ठैः कैश्चिन्निपुणैः अनुष्ठीयमानो निवृत्तिसंज्ञको धर्मः, यन्निष्ठस्य पुरुषस्य परदोषदर्शनादिष्वन्धबधिरषण्डपङ्गुमूकादिवदत्यन्तमवसन्नावस्थानमाकर्ण्यते। तेन च निष्प्रतिक्रियेण केनचिदवग्रहेणेव पुरुषमाविशता बुद्धिः संगंस्यते। तस्मात् किल तत्संगमादस्मत्कुलप्रद्वेषदूषितहृदया प्रशान्तमधुरवेषप्रच्छन्ना भवरसभोगमैमरथी परमकल्यपरपर्याया ब्रह्मराक्षसी प्रादुर्भविष्यति।

तथा हि—

गुणत्रेतोन्मेषक्रमपरिणतानन्तविकृतिः
क्वचित्काले बुद्धिः कुलयुगलकूटस्थगृहिणी।

अतिक्रूरात्यन्तप्रलयविधिदुर्मन्त्रपरुषां
पुरा भीमाकारां सृजति परभक्ति परवती ॥५३॥

ततश्च,

प्रव्रज्यादियुता परत्र पुरुषे पातिव्रतीं बिभ्रती
भक्तिः सा प्रतिरुद्धसर्वकरणा घोरं तपस्तप्यते ।
तुष्टा तेन जनार्दनस्य करुणा कुर्वीत तत्किङ्करं
कंचित्कैटभकोटिकल्पमसुरं.... ....

(इत्यर्धोक्ते विरमति ।)

वसन्तः— (स्वगतम्) स खलु संकल्पसूर्योदयः, 'निर्मूलनस्त्वेष नः' इति शेषः । अन्यथा तु पूरयामि । (प्रकाशम्)

शेषं पुनर्दुर्वचम् ॥ ५४ ॥

रतिः— (सभयसंभ्रमम्) णाह, परिरक्ख परिरक्ख ।
नाथ, परिरक्ष परिरक्ष, (इति भर्तारमाश्लिष्यति ।)

कामः— (गाढमुपगृह्य अभुक्तपूर्वमिव निर्वेशं नाटयन्, आत्मगतम् ।)

जनितवलयभङ्गे दत्तहारावमर्दे
मुषितनिखिलखेदे मोहसंतापहेतौ ।
सचकितपरिरम्भे सांप्रतं कातराक्ष्या-
स्त्यजति युगलचिन्तामङ्गयोरन्तरात्मा ॥५५॥

(प्रकाशम्) सखि, महामोहसैनिकचुरंधरस्य मम प्रेयसी सती मा भैषीः। समाश्वसिहि, समाश्वसिहि। इदं खल्वैन्द्रजालिकनगरनिगरणप्रायमनिपुणनैगमिकरथ्यापुरुषनिर्मितं किमप्यैतिह्यम्। तथा हि,

कुवृत्तमिति कौक्कुटं व्रतमधिक्षिपद्भिस्तथा
सुधाकरशतक्रतुप्रभृतिभिः स्वयं चस्खले।
नदद्भ्रमरपङ्क्तिके नमति कार्मुके मामके
विरक्तिगृहदेहलीं क इह दोहली वीक्षते ॥५६॥

तिष्ठन्तु च महाबला मन्त्रिवर्गाः,

प्रमादालस्यनिद्रादिविविधव्यूहविग्रहः।
प्रज्ञावरणघोरात्मा मोहः केन विजेष्यते ॥ ५७ ॥

रतिः— (स्वगतम्।) विहिवसेण विवरीअं फणिअं अय्यउत्तेण। (प्रकाशम्) होज्ज मङ्गलं महाराअस्स।

विधिवशेन विपरीतं फणितमार्यपुत्रेण। भूयान्मङ्गलं महाराजस्य।

वसन्तः—

अयि मन्मथपत्नि मा स्म भैषी-
र्ननु मोहादिषु संस्थितेषु सत्सु।

प्रकृतिं पुरुषः प्रपित्समानः
प्रतिपद्येत विरक्तितो विमुक्तिम् ॥ ५८ ॥

रतिः— (आत्मगतम्) आः! वसन्तभासिअं वि विवरीअं विअ दीसइ।

आः! वसन्तभाषितमपि विपरीतमिव दृश्यते।

(प्रकाशम्।) अय्यउत्त, किं विवेअस्स णत्थि विवेओ? अमच्चाणं वा तस्स समदमप्पमुहाणं पुरुसे खु पइदिं मोत्तूण गए अम्हाणं ताणं वि अविसेससुलहं अवसाणं।

आर्यपुत्र, किं विवेकस्य नास्ति विवेकः? अमात्यानां वा तस्य शमदमप्रमुखाणां पुरुषे खलु प्रकृतिं मुक्त्वा गते अस्माकं तेषामपि अविशेषसुलभमवसानम्।

कामः— एवमेतत्। अस्मदुन्मेषमसहमानाः पुनरेते पापाः प्रज्ञाचक्षुषि क्वचित्पुरुषे साक्षिणि कुलद्वयमूलकूलङ्कषासु कुहनासु गहनमीहन्ते। सर्वथा मूढचेतसश्चैते मोघकर्माणो भविष्यन्ति। यतः,

प्रसुप्तानपि युद्धेन सुग्रीवसुभटानिव।
कर्मशक्तिरनुच्छेद्या पुनरुद्बोधयिष्यति ॥ ५९ ॥

(नेपथ्ये) कोऽसौ विपर्यस्तदृष्टिरनुग्रहैकनियतकौतुकानस्मानेव पापान् प्रलपति? रे रे ! दुर्विनीत, दुराचार, निष्पन्दनिगलितकूटस्थानां नृशंसवृत्तीनां वः प्रतिक्षेपे पुरुषस्य निरस्तनिखिलदुःखनिरतिशयानन्दप्रापणे तदापि तद्बुद्ध्यनुप्रवेशेन स्वकुलसंजीवने च दनुजमथनदयाधीनवृत्तयो वयं प्रवर्तामहे ! अस्ति चौपनिषदोऽयमुद्घोषः,

स्वाधीनसंमरणनाड्यनिरूढवृत्तेः
संतोषितः प्रणतभूमिकयास्य पुंसः ।
स्थाने विधास्यति विभुः स्थिरचिह्नभेदं
क्रीडानटस्य भगवान्कृपया स्वसाम्यम् ॥ ६० ॥

ततश्च,

रिपुमथनकृतं यशो महीयः
पितृपरिरक्षणसंभृतश्च धर्मः ।
अभिमतघटनोद्भवश्च हर्षः
सपदि विधास्यति संनिधिं स्वयं नः ॥६१॥

कामः— (सभयावहित्थमवलोक्य) प्रिये, मोहपरिपन्थिपक्षे मूर्धाभिषिक्तः स्वयमसौ स्वसहधर्मचारिण्या सुमत्या सहाभ्यमित्रीण उपसर्पति ।

अयं हि,

मुकुलयति विविन्सां मोहविध्वंसमिच्छ-
न्विमृशति निगमान्तान्वीक्षते मोक्षधर्मान् ।
निशमयति च गीतान्नित्यमेकान्तभक्त्या
गुणपरिषदवेक्षी गुप्तमन्त्रो विवेकः ॥ ६२ ॥

अपि च,

प्रत्यङ्मुखीं सुमतिदीप्तिमिह प्रचिन्व-
न्प्राप्तोदयोऽप्यमितरागबलोपपन्नः ।
क्षाम्यन्नहंकृतिमयीमवशो हिमानीं
भास्वानसौ भजति विष्णुपदं विवेकः ॥ ६३ ॥

तत्र सांप्रतमस्माभिरप्राप्तसमयैरसहायैश्चारान्निसंनिधावा-
त्मानं प्रकाशयितुम् ।

[इति समित्रकलत्रो निष्क्रान्तः ।]

इति मिश्रविष्कम्भः ॥

—*—

[ततः प्रविशति राजा, सुमतिश्च ।]

राजा— (सविमर्शम्) प्रिये, समाकर्णितस्त्वया अनवधिकदुरितविषवनमूलभूतस्यामन्ददर्पस्य कन्दर्पवटोराटोपः, यदसावशेषपापनिष्कृतौ प्रवर्तमानानस्मानेव पापारोपेण परिवदति । अथवा,

पश्यति परेषु दोषा-
नसतोऽपि जनः सतोऽपि नैव गुणान् ।
विपरीतमिदं स्वस्मि-
न्महिमा मोहाञ्जनस्यैषः ॥ ६४ ॥

सुमतिः— अय्यउत्त, विरूपा खु जणा णिअमुहदोसं णिम्मळेसु वि दप्पणेसु समप्पन्ति ।

आर्यपुत्र, विरूपाः खलु जनाः निजमुखदोषं निर्मलेष्वपि दर्पणेषु समर्पयन्ति ।

राजा— देवि, सत्यमेतत् । यथार्थदर्शिनी यथादृष्टार्थवादिनी च भवती ।

किं च,

निर्धूतनिखिलदोषा
निरवधिपुरुषार्थलम्भनप्रवणा ।

सत्कविफणितिरिव त्वं
सगुणालंकारभावरसजुष्टा ॥ ६५ ॥

(विचिन्त्य) प्रिये, हन्त, निर्विकारपुरुषपीडया क्रीडन्त एते कामक्रोधलोभादयः सुपन्थानमास्थिताः, वयं पुनस्तमेव निश्रेयसे नियोजयितुं समस्तजनसांसिद्धिकसुहृदो भगवतस्तापत्रयाभिहतसर्वजनसंजीविनीं दयादृष्टिमावहन्तः कदध्वना प्रवृत्ताः ! अहो! महानयमुन्मत्तालापः । पश्य, मे त्वया सह निर्वर्तनीयं परानुग्रहव्रतम् ।

महत्यारम्भेऽस्मिन्मधुरिपुदयासंभृतधृति-
बहिष्कृत्यारातीन्सुमुखि बहिरन्तश्च भवतः ।
समाधावाधाय क्षपितवृजिनं क्षेत्रिणमहं
परप्राप्त्या धन्यं परिणमयितुं प्राप्तनियमः ॥

सुमतिः— अय्यउत्त, कहं सो णिच्चणिम्मळमहाणन्दसअंपहो सव्वअणदंसणजोग्गसहावो पुरुसो महामोहेण माणमअमच्चरप्पमुहेहिं वि दुव्विणीएहिं दुव्वारगव्वसंकुळदुरिअमहोम्मिसंघाअसंघडणभीसणे दुक्खसाअरम्मि णिक्खित्तो ?

आर्यपुत्र, कथं स नित्यनिर्मलमहानन्दस्वयंप्रभः सर्वजनदर्शनयोग्यस्वभावः पुरुषः महामोहेन मानमद-

मत्सरप्रमुखैरपि दुर्विनीतैः दुर्वारगर्वसंकुलदुरितमहोर्मिसंघातसंघटनभीषणे दुःखसागरे निक्षिप्तः ?

राजा— प्रिये सूक्ष्मदर्शिनि, किं दृष्टमपह्नोतव्यम् ? आगमिकं वा न प्रत्येतव्यम् ? पश्यतु भवती :

स्वतः प्राप्तं रूपं यदिह किल भावेषु तदपि
त्यजन्तस्ते दृष्टा नियतिघटितोपाधिवशतः ।
प्रकृत्या तिष्ठन्ति ह्युपधिविगमे ते च तदसा-
वनादिः संसारः पुरुषमुपरुन्द्धे गलति च ॥६७॥

सुमतिः— एव्वं एदं । तह वि कहं एआवन्तं काळं परमकारुणिएण देव्वेण लच्छीवल्लहेण दुस्सहदुक्खसअदूमिओ पुरुसो उवेक्खिओ ?

एवमेतत् । तथापि कथमेतावन्तं कालं परमकारुणिकेन देवेन लक्ष्मीवल्लभेन दुःसहदुःखशतधूमितः पुरुष उपेक्षितः ?

राजा— किं न श्रूयते भवत्या यदनादिनिजकर्मरूपाविद्यापरोधेन क्षेत्रज्ञोऽयमीश्वरेण क्षिप्तः संसरन्नवसरे तेनैव समुद्ध्रियत इति ? यथा—

मिथःकलहकल्पनाविषमवृत्तिलीलादया-
परिग्रहणकौतुकप्रथितपारवश्यः प्रभुः ।
स्वलक्षितसमुद्गमे सुकृतलक्षणे कुत्रचि-
द्घुणक्षतलिपिक्रमादुपनिपातिनः पाति नः ॥६८॥

अत्र च,

सुखदुःखवाहिनीनां
व्यत्ययविनिमयनिवर्तनानर्हे ।
नियतक्रमे प्रवाहे
निपतितमुत्क्षिप्य मोदते देवः ॥ ६९ ॥

सुमतिः— अय्यउत्त, अणाइम्मि गए काले अळद्धपुव्वो मोक्खो अणन्ते वि उवरिअणकाळम्मि केण कहं लहिज्ज त्ति सङ्काकळङ्ककव्बुरिअं मे हिअअं।

आर्यपुत्र, अनादौ गते काले अलब्धपूर्वो मोक्षः अनन्तेऽप्युपरितनकाले केन कथं लभ्यत इति शङ्काकलङ्ककर्बुरितं मे हृदयम् ।

राजा— देवि विवेकवल्लभे, अनधिगतप्रमाणतर्कसरणिरिव कथमेवमाशङ्कसे? अथवा,

कालस्वभावनियतियदृच्छादिषु वस्तुषु ।
कारणं किमिवात्रेति तापसैरपि तर्कितम् ॥ ७० ॥

इदमत्र तावदवधातव्यम् ।

कर्माविद्यादिचक्रे प्रतिपुरुषमिहानादिचित्रप्रवाहे
तत्तत्काले विपक्तिर्भवति हि विविधा सर्वसिद्धान्तसिद्धा ।
तल्लब्धस्वावकाशप्रथमगुरुकृपागृह्यमाणः कदाचि-
न्मुक्तैश्वर्यान्तसंपन्निधिरपि भविता कश्चिदित्थं विपश्चित् ॥

स च मोक्ष्यमाणो मत्समक्षमादौ तावत्,

दर्पोदग्रदशेन्द्रियाननमनोनक्तंचराधिष्ठिते
देहेऽस्मिन्भवसिन्धुना परिगते दीनां दशामास्थितः ।
अद्यत्वे हनुमत्समेन गुरुणा प्रख्यापितार्थः पुमा-
ल्लँङ्कारुद्धविदेहराजतनयान्यायेन लालप्यते ॥ ७२ ॥

अपि च,

बहुलदुरितद्वारे ब्राह्मे पुरे परसंमतः
स्वमतिघटितस्वातन्त्र्यत्वादयन्त्रितचेष्टितः ।
विषमसचिवैः स्वे स्वे कार्ये विगृह्य विकृष्यते
नरपतिरिव क्षीवो नानाविधैरयमिन्द्रियैः ॥

सुमतिः— अय्यउत्त, एव्वं हुअवहवेडिअघरगअं विअ अप्पाणं अप्पमत्तबुद्धी किं ण णिज्जिगमिसाए रक्खइ पुरुसो ?

आर्यपुत्र, एवं हुतवहवेष्टितगृहगतमिवात्मानमप्रमत्तबुद्धिः किं न निर्जिगमिषया रक्षति पुरुषः ?

राजा— प्रिये सर्ववेदिनि, अनादिः खल्वयमलङ्घनीयो रागजलधिः ।

स्थिरत्रसविभक्तिमत्त्रिविधरागदृश्योदयं
सुमृष्टमणिभित्तिवत्स्वयमभिद्यमानः पुमान् ।
त्रियुग्मगुणशिल्पिना त्रिगुणतूलिकाधारिणा
विविच्य विनिवेशितं वहति चित्रमत्यद्भुतम् ॥

सुमतिः— (सविषादम्) इदि णाम उम्मत्तदसं पुरुसं बुद्धी पिअअमा किं ण बोहेइ ?

इति नाम उन्मत्तदशं पुरुषं बुद्धिः प्रियतमा किं न बोधयति ?

राजा— प्रिये सूक्ष्मवादिनि, सापि खलु इदानीं स्वयंप्रकाशापि लुप्तप्राया वर्तते । यथा,

पत्यौ दूरं गतवति रवौ पद्मिनीव प्रसुप्ता
म्लानाकारा सुमुखि निभृता वर्तते बुद्धिरम्बा ।
मायायोगान्मलिनितरुचौ वल्लभे तुल्यशीला
राहुग्रस्ते तुहिनकिरणे निष्प्रभा यामिनीव ॥

सुमतिः— अय्यउत्त, अइकरुणा इमा बुद्धिसहिअस्स पुरुसस्स बद्धदसा, एअस्स विउळदुक्खजालविह्वळस्स वित्थरेण मोक्खाअमं पआसेन्तो विसङ्कं मं कुणसु ।

आर्यपुत्र, अतिकरुणेयं बुद्धिसहितस्य पुरुषस्य बद्धदशा, एतस्य विपुलदुःखजालविह्वलस्य विस्तरेण मोक्षागमं प्रकाशयन्विशङ्कां मां कुरुष्व ।

राजा— देवि अनवरतशोभनाशंसिनि, निदानमिह निपुणमुपपादयन्प्रतिपन्नमेव भवतीं प्रत्यभिज्ञापयामि ।

दुरासेधस्थेम्ना दुरितपरिपाकेण भविनः
प्रमाथी संसारः प्रशमरहितोऽयं प्रभवति ।
निरोधे तस्यैका निरुपधिककारुण्यघटित-
स्वतन्त्रेच्छाशक्तिः स्वयमुपधिमाधाय रमते ॥

सुमतिः— जइ मए वि सो उवाही सुणिअव्वो ता मं अय्यउत्तो आणवेदु ।

यदि मयापि स उपाधिः श्रोतव्यः तदा मामार्यपुत्र आज्ञापयतु ।

राजा— प्रिये विशुद्धभाषिणि, श्रूयतामिह सूक्ष्मार्थसंग्रहः ।

मदनमत्सरमानमयः पुमा-
न्बहुपिशाचगृहीत इवार्भकः ।

निगमसिद्धनरेन्द्रनिरीक्षया
निपुणपद्धतिमभ्यवपद्यते ॥ ७७ ॥

ततश्च,

अनघदेशिकदृष्टिसुधाप्लवे
विधिवशादुपसेदुषि देहिनः ।
विमलबोधमुखा विविधा गुणाः
परिणमन्त्यपवर्गदशाङ्कुराः ॥ ७८ ॥

अपि च,

स्वाधीनेतरपातभीतिपरुषस्वर्वासदुर्वासना-
पाशाकर्षणयन्त्रणाभिरभितः क्षिप्तात्मनः क्षेत्रिणः ।
निष्प्रत्यूहविजृम्भमाणकरुणादुग्धार्णवे निर्भरा
भक्तिः सेत्स्यति भागधेयवशतः प्राप्ये परे ब्रह्मणि॥

अत्र चान्तरा सर्वस्वदक्षिणोऽयमध्वरः प्रवर्तते । यत्र तु,

त्वया जुष्टः पत्न्या विधिवदिह यष्टा स्वयमहं
विधत्ते चार्त्विज्यं शमदममुखोऽयं गुणगणः ।
अकस्मादुद्देश्यो भवति भगवानात्महविषः
पशुर्बद्धो मुक्तिं भजति विगलत्कर्मनिगलः ॥

इदमप्यत्रभवत्या भावनीयम् ।

स्वरक्षणभरार्पणक्षणिकसत्रिणः क्षेत्रिणः
प्रवर्त्य कृपया स्थितिं प्रभुरभूतपूर्वोदयाम् ।
जगद्विपरिवर्तनप्रथितनित्यशक्तिः स्वयं
क्षिपत्यपुनरङ्कुरं दुरितमस्य लक्ष्मीपतिः ॥८१॥

सुमतिः— अय्यउत्त, एव्वं णाम वण्णिज्जन्ती ओव-ग्गदसा पुरुसस्स कइआ होहिइ ?

आर्यपुत्र, एवं नाम वर्ण्यमानापवर्गदशा पुरुषस्य कदा भविष्यति ?

राजा— देवि त्रैलोक्यवेदिनि, दुःसहानादिदुःखसागर-निमग्नस्य यथागमं यथान्यायं च केनचित्कारणेन समुत्तारः संभविष्यतीति संतोष्टव्यं तावत् । इह हि,

निरपायदेशिकनिदर्शितामिमां
कमलासहायकरुणाधिरोहणीम् ।
क्रमशोऽधिरुह्य कृतिनः समिन्धते
परिशुद्धसत्त्वपरिकर्मिते पदे ॥ ८२ ॥

अपि च,

स्वयमुपशमयन्ती स्वामिनः स्वैरलीलां
स्वमतमिह दुहाना स्वादु पथ्यं प्रजानाम् ।

नियतमिदमिदानीमन्यदा वा भवित्री
निरवधिसुखसिद्ध्यै निष्प्रकम्पानुकम्पा ॥ ८३ ॥

इयं हि,

अविरलगुणच्छाया मायातपप्रतिरोधिनी
परिहृतरजःपङ्का तापैरसंघटिता त्रिभिः ।
मधुरिपुदयामूर्तिर्दिव्या निराकृतकण्टका
वहति निगमाद्वर्तन्येका पुरीमपराजिताम् ॥८४॥

सुमतिः— अय्यउत्त, अपरिमिअदुरिअभरिअस्स जन्तुणो दुक्खसाअरादो उत्तारवअणं बालअणसन्तोसवअणं विअ उवच्छन्दणं त्ति पेक्खामि ।

आर्यपुत्र, अपरिमितदुरितभरितस्य जन्तोः दुःखसागरादुत्तारवचनं बालजनसंतोषवचनमिव उपच्छन्दनमिति पश्यामि ।

राजा— भद्रे अबाधितार्थग्राहिणि, मा स्म मिथ्यादृष्टिमुपतिष्ठ । सुमतिः खल्वसि, अपि दृष्टः क्वचिदाम्नागमस्य बाधः ऐश्वरस्य वा भक्तजनसंरक्षणप्रतिज्ञानस्य ? इयं ते प्रत्यायना,

शपे दृष्टिक्षयेन स्वयमिह भवत्या च सुमते
त्वयैव द्रष्टव्यः स्वपनविगमोन्मीलितधिया ।

अहंकारग्राहग्रहकदनसाक्रन्दतनुभृ-
न्मुमुक्षासंरब्धो मुरमथनसंकल्पमहिमा ॥ ८५ ॥

अथवा साधारणश्चायमाश्रितसंरक्षणसमारम्भः । तथाहि—

दीनो दृप्यतु वापराध्यतु परं व्यावर्ततां वा तत-
स्त्रातव्यः शरणागतः शकुनतः सद्भिस्तथा स्थाप्यते ।
विश्वामित्रकपोतराघवरघुव्योमाध्वगप्रेयसी-
नालीजङ्घबृहस्पतिप्रभृतिभिर्नन्वेष घण्टापथः ॥८६॥

सुमतिः— अय्यउत्त, होन्ति खु महन्ता पिआमहप्पमुहा वि मोक्खकामेहिं तेहिं तेहिं उवासिज्जन्ता, ता किं सिरीवई एव्व णिव्वाणस्स कारणं भणिज्जइ ?

आर्यपुत्र, भवन्ति खलु महान्तः पितामहप्रमुखा अपि मोक्षकामैस्तैस्तैरुपास्यमानाः, तत्किं श्रीपतिरेव निर्वाणस्य कारणं भण्यते ?

राजा— प्रिये सूक्ष्मदर्शिनि, किं न मन्यसे ? असाधारणं हि मधुमथनस्य माहात्म्यम् ।

पुरावेधः स्तम्बावधि पुरुषसृष्टिस्थितिमति
स्थिरा भक्तिः सूते विपदुपरतिं पुंसि परमे ।
तदन्यानभ्यर्चन्नभिलषितमुक्तिः सुरगणा-
नुदन्यां प्रालेयैरुपशमयितुं वाञ्छति जडः ॥

न खलु सहस्रमप्यालेख्यदिवसकरा अन्धकारं प्रतिक्षिपन्ति।

ततश्च,

आबध्नती विगतशान्तिमनादिनिद्रां
चेतस्विनीस्त्रिगुणशक्तिमयी त्रियामा।
नाथस्य केवलमसौ नरकान्तकर्तुः
संकल्पसूर्यविभवेन समापनीया॥ ८८॥

सुमतिः— अय्यउत्त, अज्ज खु देवाणं मुणीणं वि परावर-पुरुसविवेअणे डोळाअइ चिन्ता। तुए उण कहं एक्कम्मि पुरुसोत्तमे णिट्ठा णिजम्मइ?

आर्यपुत्र, अद्य खलु देवानां मुनीनामपि परावर-पुरुषविवेचने डोलायते चिन्ता। त्वया पुनः कथमेकस्मिन्पुरुषोत्तमे निष्ठा नियम्यते?

राजा— देवि, ननु सोपबृंहणनिपुणनिरूपिताभिरुपनिषद्भिरेव प्रसिद्धं खलु वेदविप्रकेशवानामैकराश्यम्।

मेयं विष्णुर्वेदवादाश्च मानं
मातारश्चेद्ब्राह्मणाः सत्त्वनिष्ठाः।
इत्थं तेषामैकराश्यं प्रतीमः
कीटप्रायैर्दुर्विदग्धैः किमन्यैः॥ ८९॥

अपि च,

शास्त्राण्यालोड्य सर्वाण्यशिथिलगतिभिर्युक्तिवर्गैर्विचार्य
स्वान्तर्निर्धार्य तत्त्वं स्वभुजमपि महत्युद्धरन्सूरिसंघे ।
सत्यं सत्यं च सत्यं पुनरिति कथयन्सादरं वेदवादी
पाराशर्यः प्रमाणं यदि क इह परः केशवादाविरास्ति ॥

'महाजनो येन गतः स पन्थाः' इति च महर्षिभाषितम् ।

दृश्यते चैतत् ।

तर्को न प्रतितिष्ठति प्रभवति त्रय्यापि वैयाकुली
क्षोभं यान्ति मिथः क्षता ऋषिगिरः क्षुद्रोक्तयः किं पुनः ।
इत्थं तत्त्वविनिश्चयो निधिरिव क्षिप्तो गुहाभ्यन्तरे
पन्थानं तु महाजनस्य निपुणः प्रत्यञ्चमध्यञ्चति ॥९१॥

महान्तश्च व्यासवाल्मीकिमनुबृहस्पतिशुकशौनकप्रभृतयः प्रवदन्त्यस्माकमध्वानम् । तिष्ठन्त्वेते बहवः । अयं पुनरेकोऽपि,

अपजन्मजरादिकां समृद्धिं
कृपया संमुखयन्नशेषपुंसाम् ।
परदैवतपारमार्थ्यवेदी
परिगृह्णातु पराशरः स्वयं नः ॥ ९२ ॥

सुमतिः— अय्यउत्त, अणुत्तरं एदं उत्तरं । अज्ज उण अणन्तसाहणणिअमन्तणिरूपणं असहन्तस्स दुरन्तहिअअस्स चेअणस्स सव्वाअमसारं संकलिऊण दावेदुं तुमं पत्थामि ।

आर्यपुत्रानुत्तरमेतदुत्तरम् । अद्य पुनरनन्तसाधननिगमान्तनिरूपणमसहमानस्य त्वरमाणहृदयस्य चेतनस्य सर्वागमसारं संकलय्य दर्शयितुं त्वां प्रार्थयामि ।

राजा— साधु विचिन्तितं भवत्या । तदिदं प्रदर्शयामि,

स्वसंकल्पोपघ्नत्रिविधचिदचिद्वस्तुविततिः
पुमर्थानामेकः स्वयमिह चतुर्णां प्रसवभूः ।
शुभस्रोतोभाजां श्रुतिपरिषदां श्रीपतिरसा-
वनन्तः सिन्धूनामुदधिरिव विश्रान्तिविषयः ॥

अपि च,

परः पद्माकान्तः प्रणिपतनमस्मिन्हिततमं
शुभस्तत्संकल्पश्चुलकयति संसारजलधिम् ।
झटित्येवं प्रज्ञामुपजनयता केनचिदसा-
वविद्यावेतालीमतिपतति मन्त्रेण पुरुषः ॥ ९४ ॥

प्रिये, संमितमर्तानामपि चित्तसमाधानहेतुसंग्रहो दर्शितः ।

किं तु,

धृतनिगमकवचगूढाः
कष्टं संप्रति कुदृष्टयः केचित् ।
छलयन्ति सौगतादी-
न्स्यालोपालम्भतुल्यया वाचा ॥ ९५ ॥

अथ विस्तरेण प्रतिविधिरस्य वेदान्तेषु विपुलमतिभिरनुसंधीयते । इष्टमेव खलु विदुषां समासव्यासधारणम् ।

सुमतिः— सुट्ठु भणिअं अय्यउत्तेण । एव्वं वि तेहिं तेहिं महेसिमएहिं तक्केहिं वि तारिसेहिं पआरिज्जन्ता णिअमन्ता चोराकिट्टगोधणसरिसा होहिन्ति त्ति संपण्णसद्धसा मह चिन्ता ।

सुष्ठु भणितमार्यपुत्रेण । एवमपि तैस्तैर्महर्षिमतैस्तर्कैरपि तादृशैः प्रतार्यमाणा निगमान्ताश्चोराकृष्टगोधनसदृशा भविष्यन्तीति संपन्नसाध्वसा मम चिन्ता ।

राजा— अलमतिशङ्कया ।

अविप्लुतपरिग्रहस्मृतिशतैकण्ठी श्रुतिः
स्वभक्तिविकलस्मृतीः स्वपनतोऽपि न प्रेक्षते ।

स्वतःप्रमितिसाधिनी सुदृढतर्कगुप्ता च मा
रुणद्धि पुनरप्रतिष्ठितकुतर्ककोलाहलम् ॥ ९६ ॥

[नेपथ्ये]

मूलच्छेदभयोज्झितेन महता मोहेन दुर्मेधसा
कंसेन प्रभुरुग्रसेन इव नः कारागृहे स्थापितः ।
विख्यातेन विवेकभूमिपतिना विश्वोपकारार्थिना
कृष्णेनेव बलोत्तरेण घृणिना मुक्तः श्रियं प्राप्स्यति ॥

राजा— (कर्णं दत्त्वा सानन्दम्) प्रिये, श्रूयते सेयमकृत्रिम-सरस्वतीवावितथवादिन्यशरीरिणी भारती ।

सुमतिः— (सानन्दम्) अय्यउत्त, तिअसभासिअं खु एदं ।

ण खु कहं वि अळिअं होज्ज ।

आर्यपुत्र, त्रिदशभाषितं खल्वेतत् । न खलु कथमप्य-लीकं भवेत् ।

राजा— प्रिये, सर्वथा तावत्त्वत्सहायस्य मे हस्तगतैव विज-यसिद्धिः । अपि च,

रिपुगणविजिगीषाबिन्दुलेशोऽप्यसौ मे
मधुजिदनुजिघृक्षावाहिनीवर्धितात्मा ।

सफलयितुमधीष्टे साधु संप्लावयिष्य-
न्यतिगणबहुमान्यं यत्नसंतानवृक्षम् ॥ १८ ॥

[पुनर्नेपथ्ये दुन्दुभिध्वनिः । उभौ कर्णं दत्तः ।]

सुमतिः— (सावष्टम्भम्) अय्यउत्त,

कुलवइमोक्खणूसवमिअङ्ककहा कइआ
णवसमरूसुआ वि ण अ होइ गइन्दघडा ।
तह वि जुअन्तघणत्थणइत्तुणिहक्कणिओ
कह कह को वि हन्त णिहिलं मुहलेइ णहं ॥१९॥

आर्यपुत्र,

कुलपतिमोक्षणोत्सवमृदङ्गकथा कदा
नवसमरोत्सुकापि न च भवति गजेन्द्रघटा ।
तथापि युगान्तघनस्तनयित्नुनिभक्वणितः
कथं कथं कोऽपि हन्त निखिलं मुखरयति नभः ॥

राजा— प्रिये, अस्मद्विजयसंनाहसंधुक्षकैरमरपतिभिरयमभिहन्यते दुन्दुभिः । तदिह स्थापितस्वपक्षैरस्माभिः परपक्षप्रतिक्षेपे प्रयतितव्यम् । [इत्युभौ निष्क्रान्तौ ।]

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य
श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु
संकल्पसूर्योदये स्वपक्षप्रकाशो नाम
प्रथमोऽङ्कः ॥

द्वितीयोऽङ्कः ॥

[ततः प्रविशति श्रद्धा विचारणा च ।]

विचारणा— समजळबिन्दुणिअरणिब्भासिअणिडाळअळा वच्छदंसणूसुआ वच्छळेव्व तुरन्ती वट्टामि ।

मुहअन्दसन्दिअसुहासुहआ
 छविफुळ्ळमळ्ळिमअरन्दणिहा ।
णवसोम्मजव्वणळआकळिआ-
 सिरिमुव्वहन्ति तुह सेअकणा ॥ १ ॥

श्रमजलबिन्दुनिकरनिर्भासितनिटालतला वत्सदर्शनोत्सुका वत्सलेव त्वरमाणा वर्तसे ।

मुखचन्द्रस्यन्दितसुधासुभगा-
श्छविफुल्लमल्लीमकरन्दनिभाः ।
नवसौम्ययौवनलताकलिका-
श्रियमुद्वहन्ति तव स्वेदकणाः ॥ १ ॥

श्रद्धा— पिअसहि, दाणिं किळ एक्कमुहप्पडिट्ठाविअसुइ-सिरसिद्धन्तस्स पडिपक्खपडिक्खेवभाविअपडिण्णस्स भत्तुणो विवेअस्स सहधम्मआरिणी देवी सुमई पक्कन्दाणिव्वहणदोहळेण परिग्गहिअमङ्गलाआरा पमआवणपरिसरअणसेळं आसिदा कमलावइचळणकमळसमच्चणजोग्गाइ कुसुमपदुमाइ उवहरिउं आणविऊण सोहणेक्कताणहिअआ सुहं ठाइ । ता झत्ति उवसप्पामि पङ्कआसणवअणपङ्कअराअहंसिं भारइं विअ पसण्णप्पवाहं भाईरहिं ।

[अध्वश्रममभिनीय]

कच्छुत्तंसिअकप्परुक्खसिहरुब्भासन्तवासन्तिआ-
गन्धुग्गारफुरन्तसोम्मळहरीसोहन्तरोहन्तरा ।
अम्हो दूसहजम्मसञ्चरसमासिद्धाइ सुद्धाइदी
दुक्खाइं कइआ णु काहइ सअं मन्दाइ मन्दाइणी ॥

प्रियसखि, इदानीं किल एकमुखप्रतिष्ठापितश्रुति-
शिरःसिद्धान्तस्य प्रतिपक्षप्रतिक्षेपभावितप्रतिज्ञस्य

भर्तुर्विवेकस्य सहधर्मचारिणी देवी सुमतिः प्रक्रान्तनिर्वहणदोहलेन परिगृहीतमङ्गलाचारा प्रमदावनपार्श्वगतशैलमाश्रिता कमलार्पितचरणकमलमर्चनयोग्यानि काञ्चनपद्मानि उपहर्तुमाज्ञाप्य शोभनैकतानहृदया सुख तिष्ठति । तज्झटित्युपसर्पामि पङ्कजासनवदनपङ्कजराजहंसीं भारतीमिव प्रसन्नप्रवाहां भागीरथीम् ।

कल्लोलोत्तम्भितकल्पवृक्षशिखरोद्भासमानत्रासन्तिका-
गन्धोद्गारस्फुरत्सौम्यलहरीशोभमानरोधोन्तरा ।
अस्माकं दुःसहजन्मसंचरश्रमासिद्धानि शुद्धाकृति-
र्दुःखानि कदा नु करिष्यति स्वयं मन्दानि मन्दाकिनी ॥

विचारणा— (अग्रतो निर्दिश्य) एसा खु सा अम्हाणं आमणअरा ता इमस्सिं सज्जणाहिअअसीअलमन्दमारुआन्दोळिअमन्दारदुमकुसुमअरन्दसोरहसंगिअसहुमहणवअसरिआपुळिणमाहवीलआघरे खलवअणाणिण्हउण्हअराकिरणसन्तावं उवसमऊण खणन्तरे गमिस्सामि । जह अ.

एदं णिब्भराणिअसोरहसुहापब्भाराविब्भाइअं
माणुळलुञ्छणमीणलञ्छणमहाधाणुक्कबाणुक्करं ।

छाआलीणमहिन्दवारवणिआधम्मिल्लमल्लोइअं
साखग्गेहि मुअन्ति पुप्फणिअरं रुक्खा मरुक्खोहिआ ॥

एषा खलु मास्माकमासन्नतरा तदेतस्मिन सज्जन-हृदयशीतलमन्दमारुतान्दोलितमन्दारद्रुमकुसुममक-रन्दसौरभभरितमधुमथनपदसरित्पुलिनमाधवील-तागृहे खलवचनतीक्ष्णोष्णकरकिरणसंतापमुपश-मय्य क्षणान्तरं गमिष्यामि।

यत्र च,

एते निर्भरनिर्यत्सौरभसुधाप्राग्भारविभ्राजितं
मानोल्लुञ्छनमीनलाञ्छनमहाधानुष्कबाणोत्करम् ।
छायालीनमहेन्द्रवारवनिताधम्मिल्लमाल्योचितं
शाखाग्रैर्मुञ्चन्ति पुष्पनिकरं वृक्षा मरुत्क्षोभिताः ॥

श्रद्धा— जह रोअइ पिअसहीए।

यथा रोचते प्रियसख्यै।

[उभे सललितमासाते।]

श्रद्धा— हळा विआरणे, तुमं उण किंणिमित्तं इमं देसं आअदा ?

हला विचारणे, त्वं पुनः किंनिमित्तमिमं देशमागता ?

विचारणा— सुणउ पिअसहीए, अज्ज खु विवेअमहाराअस्स ववसाअसेणावइसहाअस्स संणाहं सुणिऊण कुविएण रण्णा महामोहेण बुद्धजिणप्पमुहसिद्धन्तठावणप्पवीणा कुहअवाइणो कुमइगणेहिं सह पुरुसोत्तमपअपदुमणिअमिअचित्तं पुरुसं हालिअजम्बुअदंसणण्णाएण अत्थन्तरप्पसङ्गेण पआरेउं आदिट्ठा उवसप्पन्तित्ति किंवअन्तिं आअण्णअन्तीए भट्टिणीए सुमईए विपक्खवउत्तन्दं एअन्ते सेणावइणो विण्णवेदुं आणत्ता महाराएण विवेएण सह मन्तणप्पउत्तं तं एव्व दट्ठुं उवट्ठिअम्हि ।

श्रूयतां प्रियसख्या । अद्य खलु विवेकमहाराजस्य व्यवसायसेनापतिसहायस्य संनाहं श्रुत्वा कुपितेन राज्ञा महामोहेन बुद्धजिनप्रमुखसिद्धान्तस्थापनप्रवीणाः कुहकवादिनः कुमतिगणैः सह पुरुषोत्तमपदपद्मनियमितचित्तं पुरुषं हालिकजम्बुकदर्शनन्यायेनार्थान्तरप्रसङ्गेन प्रतारयितुमादिष्टा उपसर्पन्तीति किंवदन्तीमाकर्णयन्त्या भर्त्र्या सुमत्या विपक्षवृत्तान्तमेकान्ते सेनापतेर्विज्ञापयितुमाज्ञप्ता महाराजेन विवेकेन सह मन्त्रणप्रवृत्तं तमेव द्रष्टुमुपस्थितास्मि ।

श्रद्धा— अज्ज उण पिसाअविवाहम्मि गद्दभगाणं संवुत्तं, जं महामोहसमीहिए दुव्वाइणं सण्णाहो। होदु णाम ईसक्करं एव्व परसिद्धन्तणिम्मूळणं महाराअस्स।

अद्य पुनः पिशाचविवाहे गर्दभगानं संवृत्तम्, यन्महामोहसमीहिते दुर्वादिनां संनाहः। भवतु नाम ईषत्करमेव परसिद्धान्तनिर्मूलनं महाराजस्य।

विचारणा— हळा, बुअप्पइप्पमुहेहिं पडिट्ठाविआणं पबळाणं बहूणं पडिपक्खाणं एक्केण णिम्मूळणं तुए कहं आसंसिअं?

हला, बृहस्पतिप्रमुखैः प्रतिष्ठापितानां प्रबलानां बहूनां प्रतिपक्षाणामेकेन निर्मूलनं त्वया कथमाशंसितम्?

श्रद्धा— जं सच्चं तं एव्व णिच्चं होइ, जं उण मिच्छा तं काळेण अळीअं होइत्ति जणवाअसंवाइणा बलवन्तेण पमाणेण पेक्खिहिसि तुमं एव्व मह वअणसच्चत्तणं।

दीसन्तो दिअसेसरोव्व बहळं अन्धारपब्भारअं
दिप्पन्तो अ दवाणळोव्व विउळं विञ्झाडवीमण्डळम्।
तूरन्तो अ पहञ्जणोव्व तुळिअं सेळेण तूळुक्करं
पेक्खन्तो णिहिळं वि दुम्मइमअं भेत्तुं विवेओ पहू ॥४॥

ता विवेअविअअकामस्स महामोहस्स कुमइगणसङ्गहणं सा-

अरलङ्घणूसुअस्स उवलसहाआण्णेसणं ।

यत्सत्यं तदेव नित्यं भवति, यत्पुनर्मिथ्या तत्काले-
नालीकं भवतीति जनवादसंवादिना बलवता प्रमा-
णेन प्रेक्षिष्यसे त्वमेव मम वचनसत्यत्वम् ।

दृश्यमानो दिवसेश्वर इव बहुलमन्धकारप्राग्भारं
दीप्यमानश्च दवानल इव विपुलं विन्ध्याटवीमण्डलम् ।
त्वरमाणश्च प्रभञ्जन इव तुलितं शैलेन तूलोत्करं
प्रेक्षमाणो निखिलमपि दुर्मतिमतं भेत्तुं विवेकः प्रभुः ॥

तस्माद्विवेकविजयकामस्य महामोहस्य कुमतिगण-
संग्रहणं सागरलङ्घनोत्सुकस्य उपलसहायान्वेषणम् ।

विचारणा— पच्चाइअम्हि पिअसहीवअणेण । संता मे
विचिकिच्छा अविलम्बिअ किअप्पेसणं भट्टिणिं पेक्खामि ।

प्रत्यायितास्मि प्रियसखीवचनेन । शान्ता मे विचि-
कित्सा । अविलम्बितकृतप्रेषणां भर्त्रीं प्रेक्षे ।

श्रद्धा— हळा, समाणचित्तउत्तित्तणं सहित्तणं तुए प-
आसिअं । अहं अ कमलाइ अवचेउं आळद्धा । तुमं वि
राअघरं पविससु ।

हला, समानचित्तवृत्तित्वं सखित्वं त्वया प्रकाशि-

तम्। अहं च कमलान्यपचेतुमारब्धा। त्वमपि राजगृहं प्रविशस्व।

[इति निष्क्रान्ते।

[प्रवेशकः]

[ततः प्रविशति राजा व्यवसायश्च।]

राजा— सेनापते, कठिनतरकर्मपाशकोटिनिबिडयन्त्रितमुधात्यापारमोमुह्यमानपुरुषमोक्षणव्रतदीक्षितस्य मम स एष समयः सत्त्वमार्गविषयकृताकृतप्रत्यवेक्षणेन कृत्यशेषनिर्धारणस्य।

[मुहूर्तमिव स्थित्वा। सविषादम्।]

जडमतिबहुलेऽस्मिन्दैवकोपाज्जनित्वा
जगति निरपराधे जातनिर्व्याजवैराः।
कति कति कलहार्थं क्लृप्तसिद्धान्तभेदाः
प्रलपनमुखभेदान्पाटयन्ति प्रगल्भाः॥ ५॥

आः कष्टम्! व्यामोहजनकविविधसमयोपप्लुते जगति कथमियमध्यात्मविद्या प्रतिष्ठास्यति? (आकाशे) भो! भो! महामोहापशद, त्रिभुवनसंमोहनेन भवता किंनाम लब्धं लप्स्यते वा?

अपि च,

सर्वतः करवीरादीन्सूते सागरमेखला ।
मृतसंजीविनी यत्र मृग्यमाणदशां गता ॥ ६ ॥

तदहमीदृशोपप्लवशमनाय भगवन्तमेवाभिगच्छामि ।

[स्मरणमभिनीय]

स्वतःसिद्धं शुद्धस्फटिकमणिभूभृत्प्रतिभटं
सुधासध्रीचीभिर्द्युतिभिरवदातत्रिभुवनम् ।
अनन्तैस्त्रय्यन्तैरनुविहितहेषाहलहलं
हताशेषावद्यं हयवदनमीडीमहि महः ॥ ७ ॥

अपि च,

समाहारः साम्नां प्रतिपदमृचां धाम यजुषां
लयः प्रत्यूहानां लहरिविततिर्बोधजलधेः ।
कथादर्पक्षुभ्यत्प्रतिकथककोलाहलभवं
हरत्वन्तर्ध्वान्तं हयवदनहेषाहलहलः ॥ ८ ॥

सेनापतिः— महाराज, सर्वत्र सिद्धारम्भः खल्वसि । अमोघ एव खल्वनरण्यस्यापि इवारण्यकवादो भवत्प्रभावेण महामोहविध्वंसनवादी ।

अद्य च,

त्वया त्र्यध्यन्तविज्ञानं पुरुषस्य विभावितम् ।
श्रद्धावैकल्यमात्रं तु शमनीयमतः परम् ॥ ९ ॥

राजा— (सपरितोषम्) भद्र, साधु संबोधितोऽस्मि भव्यवृत्तेन भवता । त्वत्सहायस्य मे कृत्यशेषमपि कृतप्रायमेव निश्चिनोमि ।

शमदमसुखास्तिष्ठन्त्वेते शतं शतमुत्थिता
निरुपधिमहामोहश्रद्धानिवारणलम्पटाः ।
दनुजमथने विष्वक्सेनो हरेस्तदनन्यधीः
प्रतिमततमश्छेदे हेतुस्त्वमप्यनघो मम ॥ १० ॥

सेनापतिः— देव, प्रहरणनयेन परेषु प्रयोक्तव्यतया परतन्त्र एवाहं भवतः ।

निष्प्रत्यूहसमुत्थितैरधिगतस्थैर्यैः प्रमाणादिभिः
स्वच्छन्दप्रथमानशौर्यविभवः स्वायत्तसिद्धिर्भवान् ।
इत्थं सत्यनुपप्लवं परिपतच्चिन्ताफलस्रोतसः
सत्तावस्थितिवृत्तिषु स्वयमहं छायामयस्तस्य ते ॥

तस्मादहं वा सुमतिर्वा जलोद्धृतमत्स्यन्यायेन भवन्तं विना मुहूर्तमपि न जीवावः ।

राजा— (विचिन्त्य) सेनापते, पश्य पश्य,

अमुराद्विमोहनविधौ विहिताः
　प्रमितावतीतसमयाः समयाः ।
तपनापनेयतिमिरक्रमतः
　प्रचरन्ति हन्त जगदन्तरतः ॥ १२ ॥

एते च मधुमथनभुजबलपरिभ्रमितमन्दरमहीधरमथ्यमानमहार्णवनिर्घोषानविशेषनिरर्थकविविधवाचो वाचस्पतिमपि वनस्पतीकर्तुमुद्युञ्जते वाशिका वावदूकाः, तदमी सावधानसंप्रयुक्तारम्भेण प्रकटप्रकाशितसाधनोपालम्भदंष्ट्राङ्कुरेण प्रतिपन्नखरतरतर्कपञ्चकनखरेणारण्यकारण्यवर्तिना प्रमाणपराक्रमकण्ठीरवेण नियतमकुण्ठशक्तिना निरसनीयाः सत्पथविस्रम्भरम्भावनमथनविहितसंरम्भाः प्रचण्डा वैतण्डिकवेतण्डाः ।

सेनापतिः— देव, नियुक्तो हि त्वया वादेन सह वेदान्तसिद्धान्तः प्रतिमतनिर्मूलनाय । तदासीदत्येषा कथासंग्रामसीमा ।

[ततः प्रविशतो गुरुशिष्यवेषधारिणौ सिद्धान्तवादौ ।]

गुरुः— आयुष्मन्, अवधारितपरमार्थेन प्रतिभटकथकलङ्काभटहनूमता भवता स्थूणानिखननन्यायेन संचालितनिष्कम्प-

मध्यात्मतत्त्वमवगच्छामि ।

शिष्यः— (सप्रश्रयम् ।) भगवन्, दिष्ट्येन यतीन्द्रवेषेण दत्तात्रेय इव संदृश्यसे योऽसौ महर्षिभिरनुस्मर्यते ।

काणादशाक्यपाषण्डैस्त्रयीधर्मो विलोपितः ।
त्रिदण्डधारिणा पूर्वं विष्णुना रक्षिता त्रयी ॥ १३ ॥

इति ।

गुरुः— आयुष्मन्, असुराः खल्वेते बाह्याः कुदृष्टयश्च । तानहं विष्णुरूपमाश्रित्य विजिगीषे ।

शिष्यः— भगवन्, विष्णुरूपी सन्विष्णुभावेन नमस्यः खल्वसि ।

ततश्च,

उपवीतिनमूर्ध्वपुण्ड्रवन्तं
त्रिजगत्पुण्यफलं त्रिदण्डहस्तम् ।
शरणागतसार्थवाहकं त्वां
शिखया शेखरशालिनं भजामि ॥ १४ ॥

[इति साष्टाङ्गं प्रणमति ।]

गुरुः — आयुष्मन्,

प्रतिष्ठापितवेदान्तः प्रतिक्षिप्तबहिर्मतः ।
भूयास्त्रैविद्यमान्यस्त्वं भूरिकल्याणभाजनम् ॥१५॥

[इति दिव्यशक्तिमयं दर्भपवित्रं ददाति ।]

[शिष्यः तदादाय शिरसि निधाय दक्षिणे हस्ते धारयति ।]

गुरुः—

अविश्रान्तश्रद्धाशनकलहकल्लोलविषमा-
स्तवाविर्भूयासुर्मनसि मुनिसिद्धादिसुलभाः ।
मधुक्षीरन्यायस्वगुणविभवामज्जनकन-
न्महानन्दब्रह्मानुभवपरिवाहा बहुविधाः ॥ १६ ॥

शिष्यः— (सप्रश्रयम्) अमोघाशिषो भगवतः प्रसादेन सिद्धमेव मे सर्वं समीहितम् । अथ च भगवन्, यदहमिह किंचित्पृच्छामि तद्यदि श्रावयितुमर्हामि श्रावयितव्योऽस्मि ।

गुरुः— सम्यगुपसन्नस्य सच्छिष्यस्य समये सति किं न श्रावयितव्यम्?

शिष्यः— भगवन्, विगृह्य कथाकरणं महर्षिभिः प्रतिषिध्यते । वादेन ब्राह्मणं जित्वा दृष्टस्य पापिष्ठपादपत्वप्राप्तिश्च प्रतिपाद्यते । कथमिदानीं विजिगीष्यन्ते विपक्षवादिनः?

गुरुः— (सप्रसादम्) भद्र, साधुबुद्धिना त्वया सम्यगनुयुज्यते । किं तु वर्णाश्रमजातिगोत्रप्रवरकुलचरणदेशकालादिविषयभेदेन व्यवस्थितैव हि विधिनिषेधमर्यादा । तदहमिदानीं परिगृहीतनियमानुगुणं स्वयं विपक्षनिरसनमकु-

र्वाणः कौशिक इव राघवं त्वां पुरस्कृत्य कुदर्शनान्वाह्यांश्च निराचिकीर्षामि।

तत्र च,

दूरे भवतु ते वीर जल्पः सह वितण्डया।
त्वमेव स्थिरवादात्मा निरुन्द्धि परिपन्थिनः॥ १७॥

अथवा त्वया मन्त्रिदेशानुवर्तिना कौशिकनियमितेन राघवेणेव लब्धाधिकारेण यथाविधि वीतरागकथानवसरे वेदेश्वरविदूषकाः सर्वे तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं बलातिबलाभ्यामिव जल्पवितण्डाभ्यामपि जेतव्याः।

शिष्यः— (साञ्जलिबन्धम्) शिरसा प्रतिगृहीतोऽयं भगवतः समादेशः। अथापि भगवता विश्वाचार्येण भवता कथमिह मितंपचे मयि कथकभार आरोप्यते?

गुरुः— अवधार्यतामेतत्।

नित्याक्षिप्तपरस्परेषु समयग्रामेषु निष्णातिनः
शिष्याः केचन सन्ति नः क्षितितले शिक्षाधिकग्राहिणः।
तत्र त्वद्भुतनिर्भरप्रसरया बुद्ध्या परिष्कारिण-
स्त्वत्तः प्रत्ययितो न कश्चिदपरः प्रत्यर्थिभिः प्रार्थितः॥

शिष्यः— यदादिशति भगवान्। अत्र तु कंचित्सिद्धा-

न्तमनवलम्ब्य न क्वापि कथा प्रवर्तते । अतः स्वाभिमते कुत्रचिन्मामवस्थापयतु भगवान् ।

गुरुः— भद्र, इह किल मयूखयकलहे समानतन्त्रे त्वया स्थातव्यम्, विपक्षविप्रतिपत्तौ तु वेदान्तसिद्धान्ते । तत्रापि पराशरपाराशर्यशुकशौनकबोधायनप्रभृतिभिः परिचितं प-न्थानमाश्रित्य परमार्थदर्शिदेशिकदत्तदृष्टिभिरस्माभिः परिमि-तविशदगम्भीराः पञ्चषाः प्रबन्धाः प्राबन्धिषत । तद्ववहि-तचेतसा त्वया प्रतिसंहितपरमार्थेन पारिषद्हृदयंगमाः प्रमाणतर्काः प्रयोक्तव्याः ।

शिष्यः— भगवति प्रसेदुषि न क्वचित्प्रमाद्यामि ।

यतः,

गुरुप्रसदनस्फुरद्गुणगरिम्णि यन्मानसे
सकृत्स्फुरति वस्तु तन्न हि किमप्यपभ्रश्यति ।
ऋषिस्तदितरोऽपि वा यदि गृणाति गत्यन्तरं
विकल्प्य तदपि क्षणाद्विलयमभ्युपैति स्वयम् ॥

गुरुः— भद्र, विश्वव्यामोहनविषमयुक्तिभयात्त्वां नित्यमव-धानेन योजयामि ।

इह हि,

कुटिलमतिभिः क्लृप्ता बाह्यैः कुदृष्टिभिरप्यसौ
कथकपरिषद्धौरेयाणामपि क्षणकर्कशा ।
प्रलपनगुणीभूतालीकप्रकाशनपत्रला
युवतिहृदयक्रूरा युक्तिर्युनक्त्यमितं भयम् ॥२०॥

शिष्यः— भगवन्, मय्यतिस्नेहेन नूनमियमतिशङ्का ।

त्वदादर्शितसर्वार्थे त्वन्निदेशे व्यवस्थिते ।
कथं कथकमानी स्यात्कश्चिदन्यो मयि स्थिते ॥

गुरुः— भद्र, इदमपि पुनर्मन्वीथाः ।

शिष्यः— अनुगृह्णन्तु भगवन्तः ।

गुरुः—

संक्षिप्तं विस्तृतं वा सरलसमुचितं सावधानप्रियं वा
प्राधान्येन प्रणीतं परफणितिपरिष्कारवृत्त्या स्थितं वा ।
शिक्षासौकर्यतुष्टिप्रचितगुरुजनानुग्रहेद्धं सुधीभिः
श्रद्धेयं नाथजुष्टश्रुतियुवतिशिरोभूषणं भाषणं नः ॥

शिष्यः— किमुच्यते ? उपनिषदुपघ्नभूतानि खलु भगवतो भाषितानि ।

तथा हि,

अनुदिनमनपायस्नेहदत्तावसेकैः
सुमतिभिरनुभाव्यः शोभनायां दशायाम् ।
शरणमुपगतानां प्रीणनार्थं भवद्भि-
र्भवकलुषनिशीथे भावितो भाष्यदीपः ॥२३

अपि च,

असत्तामुच्छेत्तुं प्रकटयितुमीशप्रसदनं
तमः क्षेप्तुं तत्त्वप्रमितिसुखमुच्छृङ्खलयितुम् ।
अमार्गादाहर्तुं पथि च पदमाधातुमिह न-
स्त्वदादिष्टं शास्त्रं प्रभवति सकृद्भावितमपि ॥

तथापि पारिप्लवमतिरहमिह किमप्यधिगतमनुषितं पृच्छामि

गुरुः— किं तत् ?

शिष्यः—

आदिश्य स्वयमन्यथा नियमयन्नाप्तः कथं कल्पितः

गुरुः— अहो नु खलु सूक्ष्मार्थानुयोगकुशलता !

शिष्यः—

सामग्रीवशदुर्निवारवृजिने शिष्टानिवृत्तिः कथम् ।

गुरुः— तदपि सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरमनुयुज्यते ।

शिष्यः—

स्वेच्छाभावितदुष्कृतस्य च कथं दण्डः स्वयं पातितः

गुरुः—

त्रिष्वप्यत्र न काचिदस्ति विहतिः कर्मोपधौ सावधौ ॥

शिष्यः— (सहर्षम्) परिमितगहनगम्भीरमिदं पटुमतिनिर्धारणीयं भाषितं भगवतः। इदमेव सभासदः श्रावयामि।

इदं प्रथमसंभवत्कुमतिजालकूलंकषा-
मृषामतविषानलज्वलितजीवजीवातवः ।
क्षरन्त्यमृतमक्षरं यतिपुरंदरस्योक्तय-
श्चिरंतनसरस्वतीचिकुरबन्धसैरन्ध्रिकाः ॥

अपि च,

चिन्ताशेषदुरर्थदन्तुरवचःकन्थाशतग्रन्थिलाः
सिद्धान्ता न समिन्धते यतिवरग्रन्थानुसंधायिनि ।
मुक्ताशुक्तिविशुद्धसिद्धतटिनीचूडालचूडापदः
किं कुल्यां कलयेत खण्डपरशुर्मण्डूकमञ्जूषिकाम् ॥

भगवन्, अपरिमितबहुमतावष्टब्धे जगति परिमितमेतद्भवन्मतमिति पारिषदपार्श्ववर्तिनः केचित्प्रलपन्ति। प्रतिवदामि तावदेतान्। (परिवृत्यावलोक्य च)

भो भो देवानांप्रियाः,

कुमतिविहितग्रन्थग्रन्थिप्रभूतमतान्तर-
ग्रहिलमनसः पश्यन्त्यल्पां यतीश्वरभारतीम् ।
विकटमुरभिद्वक्षःपीठीपरिष्करणोचितः
कुलगिरितुलारोही भावी कियानिव कौस्तुभः ॥

अपि च,

स्थविरनिगमस्तोमस्थेयां यतीश्वरभारतीं
कुमतिफणितिक्षोभक्षीवाः क्षिपन्तु भजन्तु वा ।
रसपरिमलश्लाघाघोषस्फुटत्पुटभेदनं
लवणवणिजः कर्पूरार्घं किमत्यभिमन्वते ॥ २९ ॥

(कर्णं दत्त्वा) किं ब्रूथ ? नवीनमेतद्भवतो मतमिति ।

[सहस्तास्फालनं विहस्य]

किंचित्केनापि दृष्टं प्रतिहतविषयं तेन तत्तेन तैस्तै-
र्दृष्टं चोपाददायिषातां द्वितयमपि सदित्यप्रमत्तो न वक्ता ।
इत्थं सत्यैकभक्तैरितरपरिहृतौ न व्यवस्था न सिद्धिः
प्रत्येतव्यं तदर्थं पटुतरमतिभिः प्राक्तनं नूतनं वा ॥

किं च,

तदात्वे नूतनं सर्वमायत्यां च पुरातनम् ।
न दोषायै तदुभयं न गुणाय च कल्पते ॥ ३१ ॥

गुरुः— किमेतैः किंपचानैः? अपरे पुनरर्थसंस्पर्शिदोषवादिनः प्रतिक्षिप्यन्ताम् ।

शिष्यः— भगवन्, निरस्तनिखिलदोषगन्धे भवन्मते कथमर्थसंस्पर्शिनो दोषाः स्वप्नेऽपि केनचिदुद्भाव्येरन्?

इह हि,

श्रुतिश्रेणीचूडापदबहुमते तावकमतं
स्वपक्षस्थान्दोषान्वितथमतिरारोपयति यः ।
स्वहस्तेनोत्क्षिप्तैः स खलु निजगात्रेषु बहुलं
गलद्भिर्जम्बालैर्गगनतलमालिम्पति जडः ॥३२॥

किं च,

अभञ्जनीयः खल्वयमशेषैरपि भगवत्सिद्धान्तः । इह किल मोघप्रलापा एव मूढाः प्रतिवावदूकाः ।

निमीलयतु लोचने न हि तिरस्कृतो भास्करः
श्रवः स्थगयतु स्थिरं परभृतः किमु ध्वाङ्क्षति ।
स्वयं भ्रमतु बालिशो न खलु बम्भ्रमीति क्षितिः
कदर्थयतु मुष्टिभिः कथय किं नभः क्षुभ्यते ॥

गुरुः— सूनृतमेव सौम्य भाषसे । अद्य खलु सर्वप्रतिकथकसमापनप्रवृत्तस्य ते सभापतिं सभ्यं च विमृशामि ।

[ध्यानमभिनयति ।]

राजा— सेनापते, अयमिहास्मदुपसर्पणावसरः ।

सेनापतिः— मह्यमपि रोचते महाराजस्य मनीषितम् ।

[उभावुपसर्पतः ।]

शिष्यः— संनिहितः खलु भगवन्, सभापतिः सेनापतिसहायः ।

गुरुः— (परिवृत्यावलोक्य, सहर्षबहुमानम् ।)

उदितः सहसा स एष काले
व्यवसायातपसेवितो विवेकः ।
विनिवर्तयति स्वयं प्रजानां
विचिकित्सारजनीं विलुप्तबोधाम् ॥ ३४ ॥

अयं च,

विवेकस्य गुणश्रेयान्व्यवसायश्चमूपतिः ।
स्वपक्षे तिष्ठमानेभ्यः सूरिभिः सह तिष्ठते ॥ ३५ ॥

राजा— (सविनयम्) उचितमुपचरति विवेक इह स सेनापतिर्भगवन्तम् ।

गुरुः— महाराज, सर्वत्र कुशली भूयाः ।

अपि च,

शाक्यौलूक्याक्षपादक्षपणककापिलामर्त्यवन्द्यप्रधानै-
रन्यैराम्नायचर्चाकवचधृतिकृतद्रोमुखद्वीपिभिश्च ।

यद्धीयः क्षोभितापि श्रुतिरिह बहुधा जायमानेन गोप्त्रा
काले काले हि गुप्ता कलहमतितरत्यक्षता रक्षता त्वाम् ॥

राजा— भगवन्, अद्य खलु भवदवलोकनादेव संमुखी-
कृतसकलमङ्गलानामस्माकमधिकोऽयमाशीर्वादः ।

गुरुः— राजन्, विमर्शकाले सुचरितवशात्मेनापतिसेवितः सं-
निहितोऽस्मि । तदादिश्यतामयमन्तेवासी समीहितसमर्थनाय
मद्सम्पतिना महाराजेन ।

राजा— अत्र भवदभिप्रेतमादिशामि । (शिष्यमवलोक्य)
सौम्य ब्रह्मन्, सम्यगुपसन्नोऽसि सर्वविदं भगवन्तम् ।

इह च,

स्वयं त्रय्यन्तसिद्धान्तो विभाति गुरुरेष ते ।
प्रभुः प्रवदतां यो भूत्स वादस्तं मतो मम ॥ ३७ ॥

इदं त्विह भवता प्रथममवदातव्यम् ।

शिष्यः— आज्ञापयतु महाराजः ।

राजा—

सत्त्वस्थान्निभृतः प्रसाधय मतां वृत्तिं व्यवस्थापय
त्रस्य ब्रह्मविदागसस्तृणमिव त्रैवर्गिकान्भावय ।
नित्ये शेषिणि निक्षिपन्निजभरं सर्वंसहे श्रीसखे
धर्मं धारय चातकस्य कुशलिन्धाराधरैकान्तिनः ॥

सेनापतिः— ब्रह्मन्, अवधारितं हि भवता महाराजस्य वचनम् ।

शिष्यः— किमन्यदवधातव्यम्?

राजा—

परिचिनु निगमान्तभारतीं
परिहर बाह्यजनेन संगमम् ।
परिचर नियमेन सज्जनां-
न्परिभव बाह्यमुखान्विरोधिनः ॥ ३९ ॥

गुरुः— आयुष्मन्, अवहितमनाः शृणु ।

शिष्यः— महानयं प्रसादः ।

राजा— ब्रह्मन्,

प्रमाणपथविभ्रष्टप्रधानार्थविमर्दनैः ।
स्थालीपुलाकनीत्यैव निवर्त्याः प्रतिवादिनः ॥

न खल्वखिलमपि निघृष्यते सुवर्णखण्डो वर्णनिष्कर्षाय ।

शिष्यः— यदादिशति महाराजः । तदहं संधुक्षयामि कथासमरसंनाहाय कौतस्कुतान् (किंचिदुच्चैः ।)

जयति सकलविद्यावाहिनीजन्मशैलो
जनिपथपरिवृत्तिश्रान्तविश्रान्तिशाखी ।

निखिलकुमतिमायाशर्वरी बालसूर्यो
निगमजलधिवेलापूर्णचन्द्रो यतीन्द्रः ॥ ४१ ॥

[नेपथ्ये ।]

तर्कव्याकृतितन्त्रशिक्षितधियः पक्षेषु बाह्येष्वपि
प्रत्यक्षीकृतपौरुषा वयममी मध्येसभं ब्रूमहे ।
वादाटोपमुपेयुषः प्रतिभटानासेतुहेमाचलं
तूलायापि तृणाय वा न च तुषच्छेदाय मन्यामहे ॥

सेनापतिः— आर्य, श्रूयते किल प्रतिभटवादिनां प्रगल्भवादः ।

शिष्यः— (सक्रोधम्) अलमतिगर्वेण ।

यतीश्वरसरस्वती सुरभिताशयानां सतां
वहामि चरणाम्बुजं प्रणतिशालिना मौलिना ।
तदन्यमतदुर्मदज्वलितचेतसां वादिनां
शिरस्सु निहितं मया पदमदक्षिणं लक्ष्यताम् ॥

राजा— भगवन्, अभङ्गुरस्वामिभक्तेरवसरोपपन्नं हनूमत इवेदमार्यस्य विकत्थनम् ।

गुरुः— (स्वगतम्) क इवाभिप्राय इह विकत्थनमुद्घाटयतो विवेकस्य ? (प्रकाशम्)

श्रुतिसिद्धान्तशूरस्य तद्विरुद्धान्निरुन्धतः ।
वलितं वावदूकस्य कृतिनः किं न शोभते ॥

शिष्यः— (सविनयभयं स्वगतम्) अतर्कितोपनतमात्मश्लाघनदोषमपमार्ष्टुमभिष्टवानि देशिकांस्तद्दर्शनं च (प्रकाशम्)

हृद्या हृत्पद्मसिंहासनरसिकहयग्रीवहेषोर्मिघोष-
क्षिप्तप्रत्यर्थिदृप्तिर्जयति बहुगुणा पङ्क्तिरस्मद्गुरूणाम् ।
दिक्सौधाबद्धजैत्रध्वजपटपवनस्फातिनिर्धूतत्त-
त्सिद्धान्तस्तोमतूलस्तबकविगमनव्यक्तसद्वर्तनीका ॥४५॥

किं च,

नाथाश्लेषसनाथनश्रुतिवधूवैधव्यखेदच्छिदं
प्राचीनां नयपद्धतिं यतिपतिः प्राचीकशन्नैष चेत् ।
व्यासो ह्यामरसोचितो विगलितः प्राचेतसश्चेतसः
क्लृप्तः केलिशुकः शुकः स च मुधा बाधाय बोधायनः ॥

राजा— (सप्रसादम्) अभङ्गुरगुरुभक्तेरार्यस्य क इव न जेतव्यः ?

तथा हि,

अशिथिलगुरुभक्तिस्तत्प्रशंसादिशीलः
प्रचुरबहुमतिस्तद्वस्तु वास्त्वादिकेऽपि ।

गुणवति विनियोक्तुं गोपयन्संप्रदायं
कृतविदनघवृत्तिः किं न विन्देन्निधानम् ॥ ४७ ॥

शिष्यः— सिद्धान्तबलादेव विजिगीषे । तदत्र संपश्यतां महाराजः ।

निराबाधा बोधायनफणितिनिष्यन्दसुभगा
विशुद्धोपन्यासव्यतिभिदुरशारीरकनयाः ।
अकुण्ठैः कल्पन्ते यतिपतिनिबन्धा निजमुखै-
रनिद्राणप्रज्ञारसधमनिवेधाय सुधियाम् ॥ ४८ ॥

किं च,

दृष्टेऽपह्नुत्यभावादनुमितिविषये लाघवस्यानुसारा-
च्छास्त्रेणैवावसेये विहतिविरहिते नास्तिकत्वप्रहाणात् ।
नाथोपज्ञं प्रवृत्तं बहुभिरुपचितं यामुनेयप्रबन्धै-
स्त्रातं सम्यग्यतीन्द्रैरिदमखिलतमः कर्शनं दर्शनं नः ॥

राजा— किमुच्यते ?

[नेपथ्ये 'तर्कव्याकृति' इत्यादि पुनः पठित्वा सप्रतिज्ञं महान् कलकलः । सर्वे समाकर्णयन्ति ।]

(शिष्यः 'यतीश्वर' इत्यादि पुनः पठन्नर्धोक्ते विरम्य राजानमवलोकयति ।)

राजा— पठ्यतां पठ्यताम् ।

[शिष्यः शेषं पठति ।]

राजा— आर्य, सर्वज्ञाद्भगवतः समासादितसर्वविद्यानिधे-
रत्रभवतः संप्रति विपश्चितामपश्चिमैरेतैरापतद्भिः संव्यव-
हारेण संशयप्रशमनमिच्छामि ।

शिष्यः— (सगर्वहासम्) निशमयतु निपुणमेतन्महाराजः ।

पर्याप्तं पर्यचैषं कणचरणकथामाक्षपादं शिशिक्षे
मीमांसामांसलात्मा समजनिषि मुहुः सांख्ययोगौ समा-
ख्यम् ।
इत्थं तैस्तैर्यतीन्द्रत्रुटितबहुमृषातन्त्रकान्तारपान्थै-
रन्तर्मोहक्षपान्धैरहह किमिह नश्चिन्तनीयं तनीयः ॥

किं च,

यद्येतं यतिसार्वभौमकथितं विद्यादविद्यातमः-
प्रत्यूषं प्रतितन्त्रमन्तिमयुगे कश्चिद्विपश्चित्तमः ।
तत्रैकत्र झटित्युपैति विलयं तत्तन्मतस्थापना-
हेवाकप्रथमानहैतुककथाकल्लोलकोलाहलः ॥५१॥

गुरुः— महाराज, एते मोघप्रलापमुखरमुखदुन्दुभयः कलह-
कोलाहलकुतूहलिनः कथकाः ।

श्वावराहकलहक्रमादमी
संपतन्ति निगमान्तगायकाः ।

नानिमान्युगलवादसिद्धये
वाग्यत्नयमसौ चमूपतिः ॥ ५२ ॥

शिष्यः-- (सान्तर्हासम् ।)

अध्यक्षं यच्छ्रुतं वा लघु तदिति भवत्यादिमो वादिमोह-
स्तत्त्वोदर्का न तर्कास्तदिह जगति किं मेधया साधयामः ।
तिष्ठन्त्वेते लघिष्ठाः कतिचन दधतो मानसे मानसंतुं
हंहो सभ्यानसभ्यस्थपुटमुखपुटा दुर्जना निर्जयन्ति ॥

निशम्यतां चेदं सभापतिसेनापतिभ्याम् ।

बाधादिभिः स्वमतहेतुगणे निरस्ते
नित्यागमप्रतिहतेषु निजागमेषु ।
प्रागल्भ्यमात्रशरणाः प्रतिवावदूकाः
संभूय वादकरणेऽपि न मे प्रभूताः ॥ ५४ ॥

[विहस्य]

अहो नु खल्वन्धैरन्धस्य यष्टिः प्रदीयते पङ्गोर्वा पङ्गुभि-
रतिवहनम्! यदेते कर्मान्धकारप्रतिहतमतयः कुमतयो
महामोहस्य साचिव्यमाचरन्ति ।

किं च,

वशिकतटिनीवर्षारम्भप्रवाहविडम्बकै-
रलघुभिरपभ्रश्यद्दुम्भोपलम्भितडम्बरैः ।

उपकरणयन्त्येते बालानुदग्रकुतूहला-
नुपलनिकरग्रामप्रायैरुपन्यसनक्रमैः ॥ ५५ ॥

अहहामीषां प्रतिवावदूकानां प्रवादमनुमोदमाना महामोह-पक्षपातिनो गर्दभगाने सृगालविस्मयमनुसारयन्ति !

राजा— सेनापते, नियम्यन्तामेते निर्भरनिगमान्तवैर-विप्लुतप्रतिपत्तयः प्रत्येककथाप्रवर्तनाय ।

सेनापतिः— नियच्छामि तानेतान्निरर्थकादाटोपात् (परि-वृत्यावलोक्य) भो भोः, त्रयीबाह्याः कुदृष्टयश्च,

अलमिह मिथःश्लाघामाद्यन्मितंपचसंमतै-
रनघपरिषत्प्रत्यादिष्टैरलीकविकत्थनैः ।
अवितथकथाधौरेयाणामनुप्रसृतौ सतां
ध्रुवमिह भवद्वृत्तेराविर्भविष्यति पङ्गुता ॥ ५६ ॥

शिष्यः— भगवन्, इतः प्रसार्यतां दृष्टिः ।

माहाराष्ट्रीं मागधीं शौरसेनीं
लाटीं गौडीमित्थमन्यादृशीं च ।
अङ्गीकुर्वन्त्यागमीकृत्य दत्तां
हास्यां भाषां हन्त बुद्धार्हदाद्यैः ॥ ५७ ॥

अहं त्वशेषभाषावेदी तत्तदभ्यस्तभाषयापि तार्किकानेता-

न्प्रतिक्षेप्स्यामि । वदन्ति हि पिशाचानां पिशाचभाषयैवोत्तरं देयमिति ।

गुरुः— यथारुचि दैवीमदैवीं वा भाषां पुरस्कुर्याः । अपि तु दैव्येव विश्वहृदयंगमा । महाराजोऽपि प्रायशस्तस्यामेव बहुलदत्तदृष्टिः ।

राजा— भगवन्, अतिधृष्टोऽयं भवत्प्रसादगोचरो महानुभावः

सेनापतिः— किमत्र चित्रम् ?

कथाकलहकौतुकग्रहगृहीतकौतस्कुत-
प्रथाजलधिसंप्लवग्रसनकुम्भसंभूतयः ।
जयन्ति सुधियो यतिक्षितिभृदन्तिकोपासन-
प्रभावपरिपक्त्रिमप्रमितिभारतीसंपदः ॥५८॥

अपि च,

विकल्पाटोपेन श्रुतिपथमशेषं विघटय-
न्यदृच्छानिर्दिष्टे यतिनृपतिशब्दे विरमति ।
वितण्डाहंकुर्वत्प्रतिकथकवैतण्डपृतना-
वियातव्यापारव्यतिमथनसंरम्भकलहः ॥

शिष्यः— सभापतिसेनापतिसाक्षिकं प्रवृत्तस्य दयारूपदेशिकदृष्टिदृढदंसितस्य कथाहवेषु कस्त्रासः ?

अथ हि,

अध्यास्ते तिष्ठति मामिका मतिरसावाजन्मराजन्वती
यत्या संयमिनामनेन जगतामत्याहितच्छेदिना ।
यत्सारस्वतदुग्धसागरसुधासिद्धौषधास्वादिनां
शस्त्रापाय न वोभवीति भगवन्मायामहायामिनी ॥

अपि च,

वयमेतावन्तमनेहसमनेकसहस्रवैतण्डिकमण्डलमण्डितेषु तुण्डीरचोलपाण्ड्यकेरलकर्णाटनेपालमालवगौडलाटादिकटकेष्वखण्डिताहंकारा निष्कण्टकेन नीतिघण्टापथेन निगमसंचरेषु संचरमाणाः सद्भिरेव जातसख्याः सुख्यामः ।

किं बहुना ?

आस्तां नाम यतीन्द्रपद्धतिजुषामाजानशुद्धा मति-
स्तत्राव्याजविदग्धमुग्धमधुरं सारस्वतं शाश्वतम् ।
को वा चक्षुरुदञ्चयेदपि पुरः साटोपतर्कच्छटा-
शस्त्राशास्त्रिविहारसंभृतरणास्वादेषु वादेषु नः ॥६१॥

सेनापतिः— किमुच्यते ?

एकयैव गुरोर्दृष्ट्या द्वाभ्यां वापि लभेत यत् ।
न तत्तिसृभिरष्टाभिः सहस्रेणापि कस्यचित् ॥ ६२ ॥

अध्यामीनतुरंगवक्त्रविलसज्जिह्वाग्रसिंहासना-
दाचार्यादिह देवतां समधिकामन्यां न मन्यामहे ।
यस्यासौ भजते कदाचिदजहद्रूपा स्वयं भूमिकां
मग्नानां भविनां भवार्णवसमुत्ताराय नारायणः ॥

गुरुः— महाराज, भव्यभाषितेन भवद्यमूपतिना नियमितास्त एते परमतकथकधौरेयाः प्रत्येकमुपतिष्ठन्ताम् । (शिष्यमवलोक्य ।) शृणु सौम्य, श्रुतिशिरःप्रत्यासन्नतया प्रथमसमुत्थितानां सांख्यानां संप्रति स्वमतोपन्यासम् ।

अमी च,

कपिलासुरिपञ्चशिखादिमुनि-
प्रतिपादितसांख्यमतप्रवणाः ।
प्रकृतिं पुरुषं च विभज्य परं
पुरुषं न पठन्त्यपरुद्धधियः ॥ ६४ ॥

शिष्यः— (स्वगतम् ।) संप्रवृत्तेऽस्मिन्वादे संवननीयाश्चैते प्रथमं सभासदः । (प्रकाशम् ।)

अक्षय्यशान्तिमकरन्दरसप्रमत्ता-
नभ्यर्थये मुरभिदङ्घ्रिसरोजभृङ्गान् ।
कामं प्रसीदत यथाहमनन्यभावः
कर्णामृतानि भवतामवतारयेयम् ॥ ६५ ॥

(गुरुमवलोक्य सविनयमञ्जलिं बद्ध्वा) भगवन्, भवदाज्ञया प्रतिक्षिपामि तावत्सांख्यान्।

प्रधानपुरुषौ यदि प्रकृतियन्त्रितेतरादृतौ
परः किमपराध्यति श्रुतिसहस्रचूडामणिः।
कुतर्कशतकर्कशैर्यदि विभुः प्रतिक्षिप्यते
भवत्परिगृहीतमप्यपहरन्तु पाटच्चराः ॥ ६६ ॥

सेनापतिः— देव,

विश्वपतिमार्यवचसा सांख्याः संमत्य विगतसंरम्भाः।
गणयन्ति पञ्चविंशं षड्विंशं सप्तविंशं वा ॥ ६७ ॥

राजा— भगवन्, यदि खल्वेते सेश्वरतामानीताः भजन्तु तावद्भवत्क्षमागोचराः सांख्यास्त्वद्यन्तपार्श्वम्।

गुरुः— महाराज, मैवं वादीः। किं तु. अभ्युपगतेश्वराणामपि सांख्यानां प्रायिकसंवादयोगसमयासिद्धपरिच्छिन्नैश्वर्येश्वरपक्षप्रणिहितचक्षुषां प्रतिवक्तव्यमयमादिश्यतामौपनिषदवादी।

राजा— आदिष्ट एवायमीदृशेन भगवतो वाक्येन।

शिष्यः—

य एते योगाख्ये कतिचिदपतन्त्रे पटिमिनः
प्रजल्पन्त्यैश्वर्यं प्रतिफलनकल्पं भगवतः।

स्वतःसिद्धान्बोधप्रशकनवलादीन्गुणगणा-
न्गृणन्तस्त्रय्यन्ताः प्रतिफणितिरेषामपितथा ॥

सेनापतिः— देव,

कृतं सांख्यकृतान्तस्थैः कृपणैरद्य शिक्षितैः ।
काणादमतभङ्गाय कार्यमार्यस्य शासनम् ॥ ६९ ॥

राजा— नियुक्त एवायं यथार्हं निगमान्तविपक्षपक्षप्रति-
क्षेपाय ।

शिष्यः— महाराज, अनुतिष्ठामि यथानियोगम् ।

इह हि,

असद्द्रव्यसृष्टिप्रभृत्यर्थक्लृप्त्या
श्रुतिप्रक्रियाणामधिक्षेपतश्च ।
उलूकोपदेशापदेशप्रवृत्तः
कथाशेषितोऽसौ कणादप्रणादः ॥ ७० ॥

(गुरुः सबहुमानमीक्षते ।)

शिष्यः— (सापहासम्) आकर्ण्यतामिदमत्यद्भुतं महाराजेन ।

राजा— किं तत् ?

शिष्यः— एते किल कणचरणमतानुवर्तिनः परमानन्दल-
क्षणं परमपुरुषसाम्यमपहाय पाषाणसाधर्म्यलक्षणं मोक्षमा-

चक्षते। तथा च कुम्भकर्ण एव विजयते, शाप एव तस्यानुग्रहः स्यात्।

राजा— सत्यमेतत्।

सेनापतिः— देव,

अर्धवैनाशिकास्तावदार्येण विमुखीकृताः।
अथ वैनाशिकास्त्वेते विनाश्या वेददूषकाः॥ ७१॥

राजा— (साशङ्कम्) आर्य, पर्याप्तोऽसि तर्केन्द्रजालकोविदानां तथागतानां निरासे।

शिष्यः— (सामर्षमिव) राजन्, अपर्याप्तास्त्वेते त्वदादिष्टस्य मर्मैकस्यापि प्रतिक्षेपाय।

तथा हि,

कथयति जडो विश्वं वैभाषिकः क्षणभङ्गुरं
परमनुमितं बाह्यं सौत्रान्तिको मतिचैत्यतः।
तदिदमनृतं योगाचारस्तथा निखिलं परे
स्ववचनहताः सर्वे गर्वं त्यजन्ति ममाग्रतः॥

तथा हि,

दन्तादन्तिविधानलम्पटधियो दिङ्नागमुख्या जडाः
शृण्वन्त्वद्य विपद्यते परमियं शिक्षा भवत्पक्षतः।

बुद्ध्वा बोध्यमुदाहरन्ति विशदं बुद्धादयश्चेज्जितं
नो चेद्धन्त जितं पुनस्तदिह नस्तूर्यं तु जोघुष्यताम् ॥

सेनापतिः— (सश्लाघम्) देव, परिमितगम्भीरमक्षोभ्यमिदं पारिषदहृदयङ्गममार्यवचनमुपश्रुत्य पलायिताः सौगतापशदा दिशं दिशं प्रविशन्ति । अपि त्वयं माध्यमिको नाम बौद्धमतनासीरवीरः कथितमपि दूषणमनादृत्य वैयात्यमात्रावष्टम्भेन पाण्डित्यं प्रख्यापयति । तदयं विशेषतोऽप्युन्मूलयितव्यः यश्चैवमुद्घोषयति ।

भाषा वैभाषिकाणां शुभमनुभवतु स्वस्ति सौत्रान्तिकेभ्यो
योगाचाराः प्रयोगं विजहतु किमु तत्किंकरैः शंकराद्यैः ।
मिथ्यातत्त्वव्यवस्थाविघटनघटनोद्दण्डशौण्डीर्यचण्डो
निस्तत्त्वाद्वैतवादी निरुपधिककथादुर्जयो निर्जिहीते ॥

राजा— आर्य, विश्वमिथ्यात्वव्यवस्थापनो वैतण्डिकपण्डितंमन्यः शून्यवादी पुनः शून्यतां प्रापयितव्यः ।

गुरुः— भद्र, सावधानमभिदध्याः ।

शिष्यः— किमत्रावधातव्यम्? अयं खलु जननीवन्ध्यात्वप्रतिज्ञानसंवादिभिरयथायथप्रलापैरारमनोऽपि मौनमाजन्ममरणमुपपादयिष्यति ।

अपि च,

परस्परविघट्टनत्रुटितकर्कशस्त्रच्छटा-
तिरस्कृतचमत्कृतिः स्वयमखण्डि वैतण्डिकः ।
किमत्र परिशिष्यते किमपि दूषणोद्भावनं
स्वतोनिहतमुद्गरप्रहरणप्रयासायते ॥ ७५ ॥

[नेपथ्ये ।]

'पिशाचाः पिशाचाः' ।

सेनापतिः— मेवम् । दिगम्बरास्त्वेते सौगतमतनिरसनसंतोषविषादशबलिताः प्रत्यक्षं परोक्षं च प्रमाणमनुरुन्धानाः प्रतारयन्ति पामरान् ।

शिथिलोदयसप्तभङ्गिशिक्षा-
विषमोपन्यसनव्यथाविलक्षाः ।
मलिनास्त इमे मयूरपिञ्छ-
भ्रमणैरेव विलोभयन्ति मन्दान् ॥ ७६ ॥

तत्प्रतिक्षेपार्थमयमनुज्ञायतामार्यः ।

राजा—

प्रतिक्षिप्तं विदधतां विहितं प्रतिषेधताम् ।
क इवात्र प्रतिक्षेपः कार्यः स्ववचनादृते ॥ ७७ ॥

(गुरुमवलोक्य) भगवन्, अमीषामादित्यस्तम्भनपाषाणस्फोटनप्रतिमाजल्पनादिविप्रलम्भोपायानां भवत्प्रमाद एव प्रतिक्षेपकर्ता।

गुरुः— महाराज, तथाविधकुहकवृत्तीनां राजभिरेव दण्डो दातव्यः।

शिष्यः— (सोपहासम्)

भक्ष्याभक्ष्यस्वपरसमयस्थापनादूषणादि-
    ष्वैकान्त्यं ये जहति विहतिं क्वापि नैव विदन्ति।
दैवैरेषां निगमपदवीदूषणोदीर्णरोषै-
    र्दत्तो नूनं स्थिरशिरसिजोल्लुञ्छनेनैव दण्डः॥

शेषं तु भगवति महाराजे चायत्तम्।

राजा— सेनापते, आः कष्टमसीषामालोकनम्! उत्सार्यन्तामेते दृष्टिगोचरात्।

सेनापतिः— देव, भवत्प्रतापतपनप्रतिहतदृष्टयो दिवाभीता इवानार्याधिष्ठितेषु गिरिगह्वरेषु निभृतं निलीयन्ते।

राजा— के पुनरेते श्रमणकादिवदवैगमिकलिङ्गधारिणः किमप्युग्रं व्रतमास्थाय तापसविडम्बिनमाकारमुद्वहन्ते प्रमथगणानुकारिणः केचित्?

गुरुः— एते च नैगमिकधर्मकलमोपमर्दिनः कण्टकीया इव दूरतः परिहरणीयाः ।

शिष्यः— स्वयमेवैते दूरीभवन्ति । यथा,

कपिलकणादबुद्धकचलुञ्छनतन्त्रकथा-
कलकलकोविदेषु कथकेषु गलन्मतिषु ।
मुनिवरसापराधजनमोहनकौतुकिना
पशुपतिना यदुक्तमपयान्त्यथ तत्प्रवणाः ॥ ७९ ॥

सेनापतिः— देव, अमी पुनरार्यवचनमसहमाना दिगम्बरादिवत्केनापि विप्रलम्भोपायेन स्वसिद्धान्तश्रद्धासंवर्धनाय प्रयतन्ते । अत्र तावदिमां प्रत्यायनामाचरन्ति, यदकाण्ड एव वर्षासमयमादिशन्ति ।

[नेपथ्ये ।]

'पलायध्वं पलायध्वम्' ।

राजा— किं किम् ? (इत्यवलोकयति ।)

सेनापतिः— नान्यत्किंचित् ।

अक्ष्णोरञ्जनवर्तिका यवनिका विद्युन्नटीनामियं
स्वर्गङ्गायमुना वियज्जलनिधेर्वेलातमालाटवी ।
वर्षाणां कवरी पुरंदरदिशालंकारकस्तूरिका
कंदर्पद्विपदर्पदानलहरी कादम्बिनी जृम्भते ॥

किं च,

प्रत्यग्रप्रतिबुध्यमानकलिकानीरन्ध्रनीपाटवी-
निःसाधारणनिःसरन्मधुसुधासौरभ्यसारस्पृशः ।
क्रोडादम्बुमुचां क्षरन्ति कतिचित्क्रोडीकृता दन्तिभि-
र्धारासिक्तवसुंधरासुरभयो झञ्झासमीराङ्कुराः ॥

(सर्वे ससंभ्रमाद्भुतमवलोकयन्ति ।)

राजा— भगवन्, किमस्त्येषां प्रतीकारः ?

गुरुः— किमस्माभिरत्र यतितव्यम् ?

स कैटभतमोरविर्मधुपरागझञ्झामरु-
द्धिरण्यगिरिदारणस्त्रुटितकालनेमिद्रुमः ।
किमत्र बहुना भजद्भवपयोधिमुष्टिंधयः
कथं न भवति स्वयं कपटकर्मनिर्मूलनः ॥ ८२ ॥

सर्वे— (सहर्षविस्मयम्) प्रसन्नाः खल्वेता दिशो विदिशश्च ।

गुरुः— भक्तजनवत्सले भगवति प्रसेदुषि किं नाम न प्रसीदति ?

राजा— भगवन्, अमी पुनः सात्त्वतं शास्त्रमधीयानास्त्र्यय्यन्तवादिभिरैक्यमिवापन्ना बल्बजप्रायबहुविधविद्याजल्पविमुखीकृतमानसा बहिरन्तश्च शुद्धाः श्वेतद्वीपवासिन इव

शुभंयवः पुरुषास्तामिमामौपनिषदीं परिषदमुपजिगमिषन्ति।
अपि च,

परमपुरुषप्रत्यासत्त्या विमुक्तपृथग्जना-
स्तदभिगमनोपादानाद्यैरनन्यमनोरथाः।
नमति दिविषद्वर्गे नाथप्रभावसमीक्षया
जहति न इमे मानाटोपं परस्परजीविनाः ॥८३॥

किमेतन्मतं प्रतिवक्तव्यमस्त्यार्यस्य?

गुरुः— (मूर्धानमान्दोलयन्कर्णौ पिधाय) न खलु न खलु।

न बाधः प्रतिरोधो वा वेदसात्त्वतयोर्मिथः।
कुदृशां तद्भ्रमो वार्यः श्रुत्योरिव परीक्षकैः ॥ ८४ ॥

शिष्यः— तदहं वारयामि। शृण्वन्तु च परमपुरुषप्रणीते पञ्चरात्रतन्त्रे तन्त्रान्तरवत्प्रादेशिकदोषोत्प्रेक्षकाः पण्डितंमन्याः।

आरोहन्त्वनवद्यतर्कपदवीसीमादृशां मादृशां
पक्षे कार्तयुगे निवेशितपदाः पक्षे पतन्त्वथ परान्।
सर्वानुश्रवसारदर्शिमशिरःकम्पाद्विजिह्वाशन-
क्रीडाकुण्डलमौलिरत्नघृणिभिः सारात्रिकाः सूक्तयः॥

निरूपितं हि सात्त्वतप्रामाण्यं निखिलनिगमव्ययमनव्यमानिना

मतिमन्थाननिर्मथितनिगमसिन्धुसमुदितमहाभारतचन्द्रच-
न्द्रिकानिरवशेषमुषितभुवनभवनोदरतिमिरेण बादरायणेन भगवता नारायणेन । तत्र च,

स्वतः सर्वावेक्षी श्रुतिशतशिरस्त्राणचरणः
स्वभृत्यान्संत्रातुं यदिदमनघं तन्त्रमकृत ।
इदं श्रेयः पुण्यं हिततममितीव व्यपदिश-
न्मुनिः पाराशर्यः प्रकटयति मानं तदखिलम् ॥

सेनापतिः— देव, अपर इवायं पाराशर्यः पञ्चरात्रतन्त्रं प्रतिष्ठापितवान् ।

राजा— भगवन्, गुरुकुमारिलमतानुसारिणः किमेते निरसनीया भवच्छिष्येण ?

गुरुः— महाराज, अमी पुनरागमाभिरक्षणप्रवृत्ता वेदान्तपरित्यागिनस्तोषयितव्या भीषयितव्याश्च ।

शिष्यः— (सापहासम् ।)

निरस्ताखिलदोषेषु निगमान्तेषु सत्स्वमी ।
कथं सदसि मीमांसाकबन्धमनुरुन्धते ॥ ८७ ॥

अयं खल्वखिलवैदिकमदःशिखामणिनामध्यात्मविदां निर्णयः, पापवत्परित्यक्तकाम्यधर्मैर्नित्यनैमित्तिकानुष्ठाननि-

ष्णातैर्विष्णुभक्तैर्भवितव्यमिति, अत एव कर्मब्रह्ममीमांसयोरैकशास्त्र्यमामनन्ति सन्तः ।

राजा— (सपरितोषम्) भगवन्, यथाश्रुतं यथाहृदयमुपपाद्य स्वपक्षं रक्षता परपक्षांश्च प्रतिक्षिपता प्रशमितनिगमान्तखेदेन भवदन्तेवासिना स्थूणानिखनन्यायेन स्थिरीकृतमिदं सम्यग्ज्ञानम्। तथाप्यामुक्तनिगमकञ्चुकानाममुक्तबाह्यवर्त्मनां कथं प्रतीकारः?

गुरुः— (सान्तर्हासम्)

नियत्या वैयात्यान्निगमपदवीमुज्झितवतां
परेषामेतेषां परिहसनगुम्भार्हवचसाम् ।
पुरंध्रीसंभाव्यस्वमतरुचिनीरन्ध्रितधिया-
महंकारं सोढुं प्रभवति कथंकारमवनिः ॥ ८८ ॥

शिष्यः— महाराज, छिन्नमूलाः खल्वेते बाह्यनिरसनेन । तथा हि,

गाथा ताथागतानां गलति गमनिका कापिली कापि लीना
क्षीणा काणादवाणी द्रुहिणहरगिरः सौरभं नारभन्ते ।
क्षामा कौमारिलोक्तिर्जगति गुरुमतं गौरवाद्दूरवान्तं
का शङ्का शंकरादेर्भजति यतिपतौ भद्रवेदीं त्रिवेदीम् ॥

अथवा, परिप्लुतविविधपरिकल्पनाकल्लोलकलहजनितासितासितविकल्पविप्लवेन सिद्धिकामजनमोहनप्रवृत्तांस्तानिमान्प्रतिक्षिपामि ।

[सहस्ताम्फालनं विहस्य ।]

अविद्यामाहात्म्यादनहमिदमर्थं जगदिदं
गृणन्त्येते भातं गगन इव गन्धर्वनगरम् ।
अवन्ध्यैर्व्याघातैरतिपतितविन्ध्यद्रढिमभि-
र्निबन्ध्यास्ते वन्ध्यासुतनृपतिवैतालिकगणे ॥

अपि च,

निध्यायन्त्वनसूयवः शुभगुणं निर्दोषमाराध्यमि-
त्यध्वा विश्वविशेषशून्यकथकैरप्यादितः स्वीकृतः ।
यद्यर्थस्थितिरेतदेकशरणा समत्यवायो भव-
त्यध्यक्षादिविरुद्धनिर्गुणकथानिर्वाहगर्वोहवः ॥

अतः स्थाने खलु मेघनादवदङ्कुरितविश्वव्यामोहनेन शंकरदत्तेन केनापि मायातन्त्रेण समानाधिकरणोपप्लवमाचरतामाचरिततमःप्रवृत्तीनामनवरतकर्बुरप्रकृतीनां कलिब्रह्ममीमांसकानामेतेषां निरासाय लक्ष्मणाचार्यप्रादुर्भावः । हन्त! परिगृहीतपौण्ड्रकाद्वैतानाममीषां नित्यमुक्तवादोऽपि नित्यमुक्तवादतामापादयति ।

तथा हि,

मुक्तस्य नित्यमविशिष्टतनोरपूर्वां
मुक्तिं प्रकल्पयितुमात्तविचारयत्नः ।
स्वप्नप्रसूनमकरन्दरसस्य मन्ये
स्वादुत्वमन्यदुपपादयितुं क्षमेत ॥ ९२ ॥

आलक्ष्यतामयं रजनिचरवंशबान्धवानां राहुमीमांसकानां सुभगाभिक्षुकन्यायः, यदेते निगमान्तपरित्यागिनः परानधिक्षिपन्ति प्रतिक्षिपन्ति च स्वयमेव निगमान्तान् । अतः सभाकम्पाभावप्रतिपादकजडपुरुषप्रयुज्यमानभसापङ्काभाववचनवदपहास्यवचसाममीषां प्रतिक्षेपेऽप्यपत्रपामहे । श्रुतयस्तु त्रिभुवनसंरक्षणे प्रवृत्ताः प्रतिक्षिपन्ति । यदपि चैतेषां चिदचिदीश्वरयाथार्थ्यतस्कराणामन्तिमयुगमस्करिणां नित्यानित्यवस्तुविवेकादिसाधनचतुष्टयमभिदधति, तच्च तत्त्वातत्त्वविवेकाभावः रागद्वेषादिसाधनसंपत् लौकिकवैदिककर्मानुष्ठानवैमुख्यं बुभुक्षुत्वं चेति यथानुष्ठानं विपरिणामेन परिहसन्ति सन्तः ।

गुरुः— भद्र, किमत्र विस्तरेण ?

शिष्यः— भगवन्, पक्षान्तरमपि प्रतिक्षिपामि ।

यदि भास्करयादवप्रकाशौ
निगमान्तस्थितिनिर्णयप्रवीणौ ।
अपरैः किमिवापराद्धमार्यै-
रयथाभाषणचातुरीधुरीणैः ॥ ९३ ॥

अत एव निर्गुणब्रह्मवादिनां प्रच्छन्नबौद्धप्रसिद्धिवदनयोरपि जैनगन्धिवेदान्तिनामधेयमनुशोश्रूयामहे । इदं किल निखिलोपनिषदेकरहस्यम् ।

मिथो भेदं तत्त्वेष्वभिलपति भेदश्रुतिरतो
विशिष्टैक्यादैक्यश्रुतिरपि च सार्था भगवती ।
इमावर्थौ गोप्तुं निखिलजगदन्तर्यमयिता
निरीशो लक्ष्मीशः श्रुतिभिरपराभिः प्रणिदधे ॥

राजा— ब्रह्मन्,

तत्त्ववृत्तोभयभ्रष्टपाषण्डगणसंकुलः ।
कृती भवति कालोऽयं कृतिना संप्रति त्वया ॥९५॥

शिष्यः— महाराज, सर्वमेतद्भगवतः प्रसादेन ।

अद्य हि,

कणादपरिपाटिभिः कपिलकल्पनानाटकैः
कुमारिलकुभाषितैर्गुरुनिबन्धनग्रन्थिभिः ।

तथागतकथाशतैस्तदनुसारिजल्पैरपि
प्रतारितमिदं जगत्प्रगुणितं यतीन्द्रोक्तिभिः ॥

किं च,

मुकुन्दाङ्घ्रिश्रद्धाकुमुदवनचन्द्रातपनिभा
मुमुक्षामक्षोभ्यां दधति मुनिवृन्दारकगिरः ।
स्वसिद्धान्तध्वान्तस्थिरकुतुकदुर्वादिपरिष-
द्दिवाभीतप्रेक्षादिनकरसमुत्थानपरुषाः ॥

सेनापतिः—देव,

वशंवदवचोवृत्तिर्वादाहवमहारथः ।
परिभूतविपक्षोऽसौ पारितोषिकमर्हति ॥ ९८ ॥

शिष्यः— सेनापते,

दयया देशिकेन्द्रस्य दृष्ट्या चास्य महीपतेः ।
परितोषेण चैवं ते प्राप्तोऽहं पारितोषिकम् ॥ ९९ ॥

राजा— भगवन्, प्रियहितमेवासौ वदति ।

सेनापतिः— ततश्च,

सभाजयितुमिच्छामि प्रत्याक्षितसभाजयम् ।
एनं भगवतश्छात्रमेकभक्त्या परिष्कृतम् ॥ १०० ॥

शिष्यः— महाराज, भगवन्त एव संभावनामर्हन्ति ।

गुरुः— त्वमपि मन्नियोगेन ।

राजा— भगवन् ,

अध्यन्तस्थापकोऽयं दृढतरममुना तत्त्वदृष्टिश्च दिष्टा
दिष्ट्या चादिष्टमेतद्दिशि दिशि लड्डा डिण्डिमस्ताडनीयः ।
शुष्कोपन्यासशिक्षापटिमकटुरटद्दुर्गिविद्वत्करोटी-
कुट्टाकक्रीडमष्टापदकटकमसौ वामपादे बिभर्तु ॥१०१॥

(इति कटकं ददाति ।)

शिष्यः— (गुरुमवलोकयति)

गुरुः— अस्त्वेवम् । अलङ्घनीया खलु राजाज्ञा ।

शिष्यः— यदाज्ञापयति भगवान् । (इति कटकमादत्ते ।)

गुरुः— आयुष्मन् , अवधार्यतामिदमद्यप्रभृति ते कर्तव्यम् ।

सत्कारकीर्त्तिधनलब्धिषु निर्व्यपेक्षः
प्रश्नोचितेषु परया कृपया प्रसीदन् ।
सत्तर्कतन्त्रपरिकार्मितमा शरीरा-
च्छारीरकप्रवचनव्रतमाद्रियेथाः ॥ १०२ ॥

शिष्यः— यदादिशति भगवान् ।

(नेपथ्ये)

'गम्यतां गम्यताम् । आः कष्टमापतितम्' ।

*S. 7

रागद्वेषाभिख्यया ख्यातपूर्वौ
मूढावेतौ दानवौ मोहभृत्यौ ।
निष्प्रत्यूहं निर्जिहाते विरक्तिं
बन्दीकर्तुं विष्णुभक्त्या समेताम् ॥ १०३ ॥

[सर्वे ससंभ्रममाकर्णयन्ति ।]

राजा —भगवन्, अद्य खलु शान्तिकर्मणि वेतालोदयः संवृत्तः । तत्साधयन्तु भवन्तः समीहितसमर्थनाय । वयमपि वैरिबलनिर्मूलनाय संप्रति यतामहे ।

[इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।]

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य
श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु
संकल्पसूर्योदये परपक्षप्रतिक्षेपो नाम
द्वितीयोऽङ्कः ॥

तृतीयोऽङ्कः ॥

—— * ——

[ततः प्रविशतो रागद्वेषौ ।]

रागः— सखे, त्वत्सहायस्य मे स्वामिकार्यनिर्वर्तनं सिद्धप्रायमिति निश्चिनोमि ।

द्वेषः— वयस्य, त्वद्विरुद्धविषयविवेकसंरम्भनिरोधन त्वदेककार्य एव ह्यहमादिष्टोऽस्मि महाराजेन ।

रागः— सखे, अन्यदपि तावदवसरोचितमाज्ञप्तिगोचरमावेदयामि ।

विवेककुहनाबलाद्यतिहतेषु बाह्येष्वसौ
त्रिवर्गपदवी परं शरणमत्र मोहश्रियः ।
विरक्तिमिह तापसीं व्यपनयामि दूरादहं
विमथ्य विनिवर्त्यतां सपदि विष्णुभक्तिस्त्वया ॥

संभवति च सर्वथा सर्वतः प्रसादिताभ्यां स्वर्गापवर्ग-

गुणदोषजालाभ्यां तयोरुपरोधः । अहं पुनर्मायामहसवेदी मारीचमैथिलीन्यायेन विरक्तिं तावत्तपस्विनीं विप्रलभे । भवतस्तु विष्णुभक्तिविमथने पौलस्त्य एव प्रमाणम् ।

द्वेषः— अथ किम् ?

रागः— यद्यपि त्र्यन्तवादिना महामोहमौवास्तिकानामग्रगण्या हिरण्यासुरपुरोहिता इव धरण्यामवतीर्णाः कबन्धमीमांसकाः प्रतिक्षिप्ताः, तथापि तन्मतमेव सोपपत्तिकमुत्तम्भयन्स्वामिकार्यं निर्वर्तयामि ।

द्वेषः— स्थाने खलु भवतः समारम्भः, यदिह नास्तिक्यसंवर्धकानां महामोहमौनिकधुरंधराणां नासीरविजयपताका निरीश्वरमीमांसा समालम्ब्यते ।

रागः—

अल्पमस्थिरमानन्दमिच्छतो यदि रागिता ।
अनन्तस्थिरकामस्य विरक्तिः कस्य कीदृशी ॥ २ ॥

स्वस्यैवाप्तिः सुखमिति मृषा स्वेतरस्यानुभूतौ
कामादन्यः क इव घटते मोक्षनामा पुमर्थः ।
तस्मादस्मद्बहुमतानिरध्यक्षमीमांसकोक्त्या
स्वेच्छानृत्यद्बहुगुणनिधिः स्वर्ग एवापवर्गः ॥

द्वेषः— किमुच्यते ? अयं पुनर्महामोहतन्त्रपारदृश्वभिः पर-

मार्थोपदेशिभिः सावधाननिपुणनिरूपितसंप्रदायपरम्परासमधिगतोऽर्थः ।

प्रपञ्चकृतकञ्चुकं यदि परं महः प्राप्यते
न दुःखमपहस्तितं भवति नैकधोपप्लवात् ।
अथैकमखिलोज्झितं न खलु भोग्यतामेति त-
त्ततो निगममस्तकैर्निगदमात्रशेषैः स्थितम् ॥

रागः— सखे, साधु भाषितम् । नूनमीदृशेन वचसा दवदहनदन्दह्यमानतरुशिखरकुलायकुहरनिष्क्रान्ता विहङ्गपङ्क्तिरिव विष्णुभक्तिरपसर्पति । अद्य खल्वनादिभोगवासनाजालजटिलबुद्धेरात्मनः कथं नाम निर्विवेको विवेकः संसारजिहासां साधयिष्यति? प्रत्युत दिव्यभौमयुवतिगुणापह्नवकुतूहली तद्गुणैरेव निबिडं निबध्यते । पश्य तावदमृतोद्भवाः परलोकतिलकभूताः पद्मलोचनाः । यासाम्,

स्मेरेण स्तनकुड्मलेन भुजयोर्मध्यं तिरोधित्सितं
नेत्रेण श्रवणं लिलङ्घयिषितं नीलोत्पलश्रीमुषा ।
अङ्गं सर्वमलंचिकीर्षितमहो भावैः स्मराचार्यकै-
स्तन्वीनां विजिगीषितं च वयसा धन्येन मन्ये जगत् ॥

तिष्ठतु तावदभिनवयौवनविजृम्भणम् । परामृश्यतां पुनर्विभ्रमावेशः ।

अभिनयति यथार्थान्भ्रूलताकापुमर्था-
न्गतिरपि गतिमन्यां मन्यते गर्हणीयाम् ।
मदकलुषितमन्तर्मन्मथाद्वैतगर्भा-
मुपनिषदमधीते लोचनं लोलतारम् ॥ ६ ॥

द्वेषः— (सहर्षामर्षम्) सखे, विश्वपुरुषार्थविशेषविद्भिस्त्वन्मत-प्रतिष्ठापकैः कामकामैरेभिः कक्षीकृतं महानन्दलक्षणं मोक्षतया महर्षिविशेषभाषितं पुरंदरपुरीभुजिष्याभोगमवधूय विपश्चितामपि क एवायं विप्रतिषिद्धवादः ?

सर्वाधारः कथं भूयात्सर्वदोषविवर्जितः ।
तथैव सर्वकामार्थी निरपेक्षः कथं प्रभुः ॥ ७ ॥

रागः— सखे, न चैतावदेव ।

मधुभरितहेमकुम्भी-
मधुरिमधुर्यौ पयोधरौ सुदृशाम् ।
पिशितमिति भावयन्तः
पिशाचकल्पाः प्रलोभयन्ति जडान् ॥ ८ ॥

(आकाशे) किं ब्रूथ ? किं न तथेति ? अहह ! अन्धानां कथमभिलप्यते पयसो नैर्मल्यम् ?

द्वेषः— अहो महानयमध्यात्माभिनिवेशो विवेकपरतन्त्राणां

वेतालानाम्! अथवा युक्तमेवैतत्। न खलु बधिराणां कुतूहलमाननोति कोकिलालापः। तिष्ठन्त्वेते। विवेक एव तावज्जेतव्यः। यतः,

विवेकविजयादेव विद्वत्परिषदो जयः।
उपन्नतरुविच्छेदे न किमु च्छिद्यते लता॥ ९॥

रागः— साधु विचिन्तितम्।

द्वेषः— (सोपहासम्)

अनघगुणौघमेकमवधूतसमाभ्यधिकं
स्ववितरणीयसर्वपुरुषार्थमुपास्तिपदम्।
उपनिषदूवरान्तरुपवर्तनधूमरवी-
र्न खलु विवेक एव मयि तिष्ठति साधयिता॥

(नेपथ्ये) कः कोऽत्र भोः?

उभौ— (कर्णं दत्त्वा सभयसंभ्रमम्) आः कष्टमापतितम्! नरपतिनियोगनिर्वाहकौ कथमावां भविष्यावः? हन्त विपरिवृत्तमिवास्माकं भागधेयम्! अद्य हि,

अतिक्रम्य दुरुच्छेदामास्माकीं गुणवागुराम्।
विरक्तिर्विष्णुभक्तिश्च विवेकस्थानमृच्छतः॥ ११॥

स चैष नूनं विरक्तिविष्णुभक्तिभ्यां प्रोत्साहितो देव्या

सुमत्या दत्तहस्त इतोऽभिसमेति। जितकाशिनश्चामुष्य संनिधाने मन्दभाग्यैर्नास्माभिः स्थातव्यम्। जीवन्तो हि भद्राणि पश्यन्ति। अस्मदवरजाभ्यामपि कामक्रोधाभ्यामविलम्बितकारिभ्यां विलम्बनीयम्। काले हि सर्वं संपद्यते। न चानेन व्यवसायसहायेन दुर्जयः कश्चित्। एवं च नूनमापत्स्यते राजकृत्यम्।

धिग्धिग्वासवशम्भलीनयनयोरालोलमालोकितं
धिग्धिङ्मान्मथकार्मुकं युधि सदा टङ्कारसाडम्बरम्।
धिग्धिक्पञ्चमपाठकान्परभृतो धिग्धिक्मन्यैर्जडैः
शृङ्गारागमरङ्गमण्टपनटीं मोहेन्द्रवीरश्रियम् ॥ १२ ॥

अद्य हि,

निर्जित्य मोहमसुरेन्द्रमिवामरेन्द्रो
बद्धस्य मङ्क्षु पुरुषस्य विमोक्षणेन।
अश्रूण्यकृत्रिमगिरामभिषङ्गजाता-
न्यानन्दजैर्विपरिवर्तयिता विवेकः ॥ १३ ॥

(इति वदन्तौ निष्क्रान्तौ।)

इति शुद्धविष्कम्भः ॥

—*—

[ततः प्रविशति विवेकः सुमतिश्च ।]

विवेकः— देवि, समाश्वसिहि समाश्वसिहि । परप्रयुक्तपाटच्चरभयापनोदनेन विरक्तिविष्णुभक्ती त्वत्सकाशं प्रापिते ।

सुमतिः— (दीर्घं निःश्वस्य) णाह, तह वि अज्ज वि किं होज्जत्ति तरळहिअआ किं भणामि? पच्छण्णआरिणो खु राअद्देसाओ ओसरं पेक्खन्ति ।

नाथ, तथापि अद्यापि किं भवेदिति तरलहृदया किं भणामि? प्रच्छन्नचारिणौ खलु रागद्वेषाववसरं प्रेक्षेते ।

विवेकः— भीरु, मा ते भूदिह मनोदौर्बल्यम् । किमस्माकमपि संनिधौ रागद्वेषयोरवकाशः? अपि च,

अनुचितपदवीभिश्चिन्तयित्वा प्रयाता-
न्यलमलमतिमात्रैरद्य बाले विषादैः ।
उपनिषदमुदारामुद्वमन्त्वापि लक्ष्ये
शरणमुपगतान्नस्त्रायते शार्ङ्गधन्वा ॥ १४ ॥

सुमतिः— (सविषादं संस्कृतमाश्रित्य ।) आर्यपुत्र,

सर्गेषु प्रतिसंचरेषु बहुशः स्वर्गे तथा दुर्गतौ
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिमुग्धिमरणावस्थासु दुःस्थासु च ।

दुःखयन्त्रसंसरचक्रचन्द्रपशुः सुखयत्रमां देहभृ-
द्गथाद्ग्रथसजीवितद्रुमदशादीनां दशीदृश्यते ॥

अपि च,

विचित्रजवविश्वकृद्विहृतिमारुतप्रेरणा-
विभक्तभवितव्यताविपिनसिन्धुविस्फूर्तिभिः ।
जटालवृजिनाविले जवनयौवनास्वादनं
जरामरणभीषणे जगति जन्तुरावर्त्यते ॥ १६ ॥

विवेकः—(सानुशयम्) देवि, सत्यमिदमितः पूर्वम् । अद्य खलु अपुनरावृत्तिवर्तनीमारुरुक्षतः पुरुषस्य चिरकालसंचितपुण्यसंचयविशेषमाकर्णय ।

पातत्रासनिरीक्षणप्रशमितस्वर्वासदुर्वासना
पुंसः संप्रति शेमुषी निरवधिं पुष्णाति तृष्णां परे ।
अर्थित्वे मतिकल्मषप्रचालितेऽप्येवं प्रतिष्ठापिते
सामर्थ्यं च समाधिसीम्नि नियतावस्थं व्यवस्थाप्यते ॥

अपि च,

प्रतिक्षिप्तावद्यप्रवरगुणनिर्धारणधुवा
परप्रेम्णा जुष्टो भवभृदधुना भाग्यवशतः ।
अभिन्नास्वादानाममृतलहरीणामिव धियां
विकल्पं विज्ञाता विविधपवनवैषम्यजनितम् ॥ १८ ॥

अयं च परमपुरुषचरणारविन्दमकरन्दमधुकरो वृन्दारकनगरमपि नरकमिव परं निश्चेष्यति । अत्र च,

भवपथकथारागे भग्ने गतागतचिन्तया
परमपुरुषप्रेप्सालाभे तदद्भुतबोधनात् ।
गुणगणभिदासंभेदाभ्यामुपस्कृतविग्रहे
क्षममिह परं विद्यावर्गे विमोहनिवर्तनम् ॥

इह च मोहप्रशमनं दिङ्मात्रेणोदाहरामि ।

समाना मुक्तिश्चेन्न खलु घटते साधनभिदा
न चेत्स्वर्गन्यायस्तरतमनयान्याभिमतया ।
प्रमाणप्रागल्भ्यप्रणिधिमवधूय प्रलपता-
मतिक्षीवः क्षोभः स्वमतिविहतेरेव निहतः ॥

एवमपि ये मुह्यन्ति ते मुह्यन्त्येव । न खलु सहस्रैरपि सलिलकुम्भैर्बलिभुजः प्रक्षाल्यमाना वलक्षतां प्रतिपद्यन्ते । दुर्वादिगर्वसर्वस्वनिर्वापकैः सर्वज्ञबुद्धिवादिभिर्वर्णितं निर्विशङ्कमखिलमधिगम्य सर्वेश्वरं निर्विशन्ति सन्तः ।

सुमतिः— (सश्लाघम्) णाह, पडिट्ठाविअम्हि दाणिं पमाणप्पणअपेसळेण तुम्हभासिएण । पडिवुद्धजणसंभावणिज्जे पमाणउत्तन्दणिरिक्खणम्मि मणठमहिअदरिद्दं खु तुह माहप्पं । दाणिं किळ,

कप्पारम्भपअण्डतण्डवकळाकीळन्तकाळान्तअ-
क्खोहुव्वेळकवद्दसिन्धुळहरीधूअन्तचन्दप्पहं ।
एक्कक्खरणिग्यणिब्भरसुहासन्दोहसन्तोसिआ
अम्मेळन्ति भुअङ्गिआ तुह जसं वेळन्तसेळन्तरे ॥

नाथ, प्रतिष्ठापितास्मि इदानीं प्रमाणप्रणयपेशलेन युष्मद्भाषितेन । प्रतिबुद्धजनसंभावनीये प्रमाणवृत्तान्तनिरीक्षणे समाभ्यधिकदरिद्रं खलु तव माहात्म्यम् । इदानीं किल,

कल्पारम्भप्रचण्डताण्डवकलाक्रीडमानकालान्तक
क्षोभोद्वेलकपर्दसिन्धुलहरीधूयमानचन्द्रप्रभम् ।
एकैकाक्षरनिर्यन्निर्भरसुधासंदोहसंतोषिता
आम्रेडयन्ति भुजङ्गिकास्तव यशो वेलान्तशैलान्तरे ॥

(विद्यामाहात्म्यमनुचिन्त्य सहर्षरोमाञ्चम् ।)

जम्भाअन्तदइच्चमद्दणदआसिळळोअसोत्तस्सिणी-
वीईसीअळसाहुसुद्धसुहआ सोहन्ति विज्जा इमा ।
जाणं किं वि भवग्गिदाविअजणो घेत्तूण चिन्ताणिअं
मुत्तिं पेक्खइ हत्थपज्झणाहिअं मोहम्मि सन्ते विअ ॥

जृम्भमाणदैत्यमर्दनदयासलिलोकस्रोतस्विनी-
वीचीशीतलसाधुशुद्धसुभगाः शोभन्ते विद्या इमाः ।

यासां किमपि भवाम्भितापितजनां गृहीत्वा चिन्तानीतां
मुक्तिं प्रेक्षते हस्तमध्यनिहितां मोहे मत्यैव ॥

विवेकः— किमुच्यते ? अपवर्गार्पितप्रायः खलु पुरुषस्य चिन्ताभारः। अपि चास्य संसारदोषदर्शनसातत्यसमुत्थितादपि परब्रह्मदिदृक्षासंरम्भजृम्भितं परमवैराग्यमुपधानीभवति।

तथा हि,

निषिद्धं विद्यार्थादधिकमपि काम्यं च विजह-
त्परप्रीत्यै कर्म प्रतिनियतमादाय मुदितः।
शुभश्रद्धादुग्धोदधिनवसुधोल्लासमल्लिते
समाधावाधातुं त्वरयति मुनिः संप्रति मनः ॥ २३ ॥

अपि च,

विलक्षोपाक्षिप्तं विषयरसगन्धर्वनगर-
प्रशंसायाथार्थ्यं प्रणिदधति चित्तेऽपि तनुभृत् ।
मया दत्ते हस्ते मतिकलुषमुल्लङ्घ्य तरसा
परब्रह्मैकान्ती भवजलनिधिं गोष्पदयति ॥२४॥

सुमतिः— (सविमर्शम्) तह वि पिआमहप्पमुहे महाजोइजणे वासणादाविअविसअरसबाळिसमोहिए णिसाअरग्गहणकोदूहळप्पसारिअकरस्स बाळिसस्स विअ कहं उण

कस्स वि मोक्खो होज्जत्ति विअलिआसं संवीलिअं विअ
मह माणसं ।

तथापि पितामहप्रमुखे महायोगिजने वामनादापित-
विषयरसबडिशमोहिते निशाकरग्रहणकौतूहलप्र-
सारितकरस्य बालिशस्येव कथं पुनः कस्यापि
मोक्षो भवेदिति विगलिताशं संव्रीडितमिव मे
मानसम् ।

विवेकः—— अयि भिरु, अवधारितपरमार्थापि किंपचानमान-
सेव किं पुनरप्यतिशङ्कसे । शृणुष्व चैतत्,

विषमधु बहिष्कुर्वन्धीरो बहिर्विषयात्मकं
परिमितरसस्वात्मप्राप्तिप्रयासपराङ्मुखः ।
निरवधिमहानन्दब्रह्मानुभूतिकुतूहली
जगति भविता दैवात्कश्चिज्जिहासितसंसृतिः ॥

निःसंशयः खलु पटुभिरपि विटपमारोहद्भिरप्राप्तानां पच-
लिमानां फलानामयतमानस्यापि सुकृतपरिपाकेन पान्थ-
जनस्य पुरतः परिपातः । अपि च,

विवित्सति यदि स्वयं किमपि सूरिसेव्यं पदं
कृतस्य यदि निष्कृतिर्यदि करिष्यते नाहितम् ।

निसर्गसुहृदीश्वरो यदिह लक्ष्यमन्वीक्षते

किमत्र परमुच्यते किमिति नात्मविन्मुच्यते ॥

सुमतिः— णाह, जइ एव्वं तुए दिण्णहत्थो संसारसाअरं अइलङ्घेइ पुरुसो, ता कहं दवदहणपज्जालिअपस्सजुअल-दारूअरगअव्व कीडो, सारमेअगणपरिगओ व्व सारङ्गो, समीरणन्दोलणडोलाअन्तपोओदरगओ व्व सञ्जत्तिअसत्थो, महप्पवाहमज्झणिरोहसम्भन्तणअणो व्व जम्बुओ, विसहर-परिग्गहिअघरघुम्मन्तहिअओ व्व कुडुम्बिअणो, विअडअर-भङ्गसम्भमसङ्खुहिअगङ्गाअडवेपन्तसंहणणो व्व साहिम-ण्डलो, राहवसरणिअरक्खोहिअरअणाअरमज्झट्ठिओ व्व मच्छसङ्घाओ सद्धसगहिओ होइ ?

नाथ, यद्येवं त्वया दत्तहस्तः संसारसागरमतिलङ्घते पुरुषः, तत्कथं दवदहनप्रज्वलितपार्श्वयुगलदारूदर-गत इव कीटः, सारमेयगणपरिगत इव सारङ्गः, समीरणान्दोलनडोलायमानपोतोदरगत इव सांयात्रिकसार्थः, महाप्रवाहमध्यनिरोधसंभ्रान्तनयन इव जम्बुकः, विषधरपरिगृहीतगृहघूर्णमानहृदय इव कुटुम्बिजनः, विकटतरभङ्गसंभ्रमसंक्षुभित-गङ्गातटवेपमानसंहनन इव शाखिमण्डलः, राघव-

शरनिकरक्षोभितरत्नाकरमध्यान्थित इव मत्स्यसं-
घातः साध्वसगृहीतो भवति ?

विवेकः— भद्र, पाण्डित्यमपि निर्विद्य बाल्येन तिष्ठामि, यन्मोक्ष्यमाणमपि मुक्तमिवाभिमन्ये । पश्य पश्य,

वर्णितगुणप्रकर्षा वर्णाश्रमनियमदेशकालमुखाः ।
अनवहितमानसानां भवन्ति नित्यं भयोदयस्थानम् ॥

अन्येषु तु विशेषं बोधयामि ।

भयाभयस्थानविशेषवेदिनः
प्रमादमुक्तस्य परीक्ष्यकारिणः ।
परानुभूतिप्रतिबन्धशङ्कया
भयानुबन्धोऽप्यभयाय कल्पते ॥ २८ ॥

आ मोक्षाच्च विदुषोऽपि निरनुबन्धा भीतिरिति नभःप्रसूनसौरभास्वादः ।

दिग्देशकालकरणाकरणादिरूपे
देहादिके च हितसाधनभावयोग्ये ।
दुष्कर्मपङ्क्तिमनुचिन्तयतो विचित्रां
किं तद्विदस्य पुरुषस्य न भीतिहेतुः ॥२९॥

सुमतिः— एव्वं किळ सव्वं वि जइ भअट्ठाणं ता कहं णिव्वआणिप्पाअणिज्जं पणिहाणं सम्पज्जइ ?

एवं किल सर्वमपि यदि भयस्थानं तत्कथं निर्भय-
निष्पादनीयं प्रणिधानं संपद्यते ?

विवेकः— भद्रे, सम्यगनुयुक्तं भवत्या। अस्ति खलु सूक्ष्मं किंचित् । तदपि प्रतिपन्नामेव त्वां बोधयामि । प्रतिसंधीयतामिदं तावत् ।

सुमतिः— आणवेदु अय्यउत्तो ।

आज्ञापयत्वार्यपुत्रः ।

विवेकः—

प्रवृद्धमतिकश्मलप्रलयपावकप्रक्रियां
विमुच्य भगवत्कृपां वृजिनसिन्धुकुक्षिंभरीम् ।
कदध्वपरिवर्तिभिर्यदिह कर्म निर्मीयते
तदस्तु लवणाकरे लवणसेतुराधित्सितः ॥

यः पुनरनन्यभावेन भगवदनुकम्पामालम्बते तस्य तु तादृशीं सिद्धिमवधारय ।

विविक्तनिखिलस्थितिर्विषयवृत्तिनिर्वेदवा-
न्विरक्तिपरिरम्भणग्लपितसर्वदुर्वासनः ।
निवृत्तिपथजाङ्घिको निभृतचित्तवृत्तिः परं
प्रपद्य मुरभित्पदं भवमतीत्य संसिध्यति ॥३१॥

सुमतिः— जुत्तं एदं । तह वि पच्चक्खिअपरमत्थं तुमं एव्व परिपुच्छम्मि । णिम्मळगुरुसआसणिद्धारिअणिअमन्तहिअआणं णिट्ठाविअणिहिळपडिपक्खाणं णिम्सेसपसमिअणिज्जरघरवासरसवासणाणं अणालक्खिअदोसगन्धमङ्गळेकताणमहुमहणचळणसेवामहाणन्दळाहळम्पडाणं अप्पमाअपरिगहिअणिउत्तिधम्माणं असम्भाविअपच्चूहाणं वि महापुरुसाणं केण उण विणिवाएण मोक्खोवाओ सिग्घं ण संपज्जइ ?

युक्तमेतत् । तथापि प्रत्यक्षितपरमार्थं त्वामेव परिपृच्छामि । निर्मलगुरुसकाशनिर्धारितनिगमान्तहृदयानां निष्ठापितनिखिलप्रतिपक्षाणां निःशेषप्रशमितनिर्जरगृहवासरसवासनानामनालक्षितदोषगन्धमङ्गलैकतानमधुमथनचरणसेवामहानन्दलाभलम्पटानामप्रमादपरिगृहीतानिवृत्तिधर्माणामसंभावितप्रत्यूहानामपि महापुरुषाणां केन पुनर्विनिपातेन मोक्षोपायः शीघ्रं न संपद्यते ?

विवेकः— प्रिये, इदमपि ते महामतिभिरवधारणीयमतिगहनमभिदधामि, यत्तत्सनकसनन्दनसनत्कुमारनारदशाण्डिल्यप्रभृतयः परमैकान्तिनः प्रतिपादयन्ति । आकर्ण्यतामे-

तदवहितया भवत्या ।

तिमिं किल तिमिंगिलो गिलति तद्गिलस्तं तथा
तमप्यथ च तद्गिलस्तदिह पश्य कर्मक्रमे ।
समस्तवृजिनोदधिग्रसनडम्भकुम्भोद्भवं
निवृत्तिमपि धर्ममत्त्यनघतत्त्वविन्निग्रहः ॥ ३२ ॥

अन्यदप्येतादृशमवधारयेथाः ।

प्रथितं पातकिवर्गं कृतघ्न एको हि कृत्स्नमतिशेते ।
तमिमं क्रियमाणघ्नस्तमपि दुरात्मा करिष्यमाणघ्नः ॥

सुमतिः— (विचिन्त्य) इइ णाम णिम्समब्भहिअमाहप्पस्स पडिबुद्धअणणिग्गहस्स पहावो दंसिओ । अस्स उण णाह किं णत्थि परिहारो ?

इति नाम निःसमाभ्यधिकमाहात्म्यस्य प्रतिबुद्धजननिग्रहस्य प्रभावो दर्शितः । अस्य पुनर्नाथ, किं नास्ति परिहारः ?

विवेकः— अस्ति तु कश्चिदेकः, यदिह पुनस्तत्प्रसादनम् । तथा हि,

तोयोज्झनेन परितापमुपेत्य जन्तु-
स्तोयेन जीवति पुनः क्रमयोजितेन ।

तद्वन्महत्त्वजननस्तमसि प्रविष्ट-
स्तत्संश्रयेण भजते परमार्थदृष्टिम् ॥ ३४ ॥

अपि च,

बहुजन्मसुकृतसिद्धं ब्रह्मविदपचारदूरगं पुरुषम् ।
अभिसरति नित्यरक्ता सत्वरमपवर्गसाधिनी विद्या ॥

सा च,

परभक्तिरप्रकम्प्या निवृत्तिधर्मानुबन्धिगुणबन्धैः ।
भवजलधिपोतपात्री जाता वृद्धिं दिने दिने भजते ॥

सुमतिः— (सविमर्शम् ।) जुत्तं एदं जइ दुण्णिवारणिअइ-वळणिम्मिआ अपक्कणिस्संसकसाअस्स मोक्खपक्खणिक्खेवजोग्गा अणिममहिमगरिमळहिमवसित्तणेसित्तणपत्तिपाअस्सप्पमुहा परमपुरुसत्थसिद्धिसाहणजोअन्तराआ ण होन्ति ।

युक्तमेतत् यदि दुर्निवारनियतिबलनिर्मिता अपक्वनिःशेषकषायस्य मोक्षपक्षनिक्षेपयोग्या अणिममहिमगरिमलघिमवशित्वेशित्वप्राप्तिप्राकाम्यप्रमुखाः परमपुरुषार्थसिद्धिसाधनयोगान्तराया न भवन्ति ।

विवेकः— सत्यं देवि, दुर्जया एते दुरन्तवैरिणो योगान्तरायाः । तदेषां संभवे परिहरणादपि संभवस्यैव परिहरणेन निष्प्रत्यूहा भवति नैश्रेयसी सिद्धिः ।

[ततः प्रविशति भूर्जपत्रभूषितोत्तमाङ्गो दूतः ।]

दूतः— (साञ्जलिबन्धम्) राजन्, अयमहमस्मि देवस्य महाराजस्य महामोहस्य दृष्टिपथमनुज्झन्सर्वत्राप्रतिहतगतिः संवृतिसत्यो नाम दूतः । तदभिवादये सावरोधं भवन्तम् ।

विवेकः— (स्वगतम्) किंनिमित्तमयमुपागतः ? (प्रकाशम्) अस्थानवृत्तिमपहायापरिमितायुर्भूयाः ।

दूतः— (उत्तमाङ्गादवतारितं दरविकसिताञ्जलिकोशनिहितं भूर्जपत्रमुपदर्शयन् ।) इदं किल महाराज, चतुर्दशभुवनचक्रचक्रवर्तिनो द्वापरमन्त्रिनिर्धारितनिखिलकार्यस्य दुर्मतिमतप्रतिष्ठितस्य देवस्य महामोहस्य लोभनाम्ना गणिकेन लिखित्वा त्वदर्थं प्रेषितमन्तरङ्गेण मया उपहृतमलङ्घनीयं शासनम् ।

विवेकः— (सानादरावहित्थम्) भद्र, अस्माकमप्यभिमतः खल्वसि । तदिह उपह्वरे त्वमेव वाचय ।

दूतः— यदादिशति महाराजः । (इति विनयनिभृतं वाचयति ।)

एतत्कामादिमान्यस्य महामोहस्य शासनम् ।
संसारह्रासभीतानां स्वर्गिणामपि संमतम् ॥ ३७ ॥

विवेकः— (अपवार्य । सान्तर्हासम् ।) देवि, किं वयमपि शा-

सनीया दुरात्मनो महामोहस्य? परचित्तवेदनार्थमिह वाचिकं तावच्छ्रोतव्यम् । भद्र, ततस्ततः ।

दूतः—

परोपास्तिश्रद्धाबाधिकमतिवृत्तं यदिह ते
तदैश्वर्यप्राप्त्यै भवतु बहुमन्येमहि तदा ।

विवेकः— (अवज्ञां नाटयन्) प्रिये, आकर्णितः किलायं भिक्षुपादप्रसरणन्यायः? अथवा, स्वाभाव्यमेव शवमुष्टिवद्गृहीतग्राहिता महामोहस्य ।

सुमतिः— एव्वं एदं ।

एवमेतत् ।

विवेकः— ततः ।

दूतः—

अतिक्रान्तावस्थद्भ्रुकुटिनटनारम्भसमय-
प्रदीप्तक्रोधादिप्रतिभटनिरुद्धो न भवसि ॥३८॥

विवेकः— प्रिये, स्वधर्मनिरतानस्मान्प्रति सोऽयमाशीर्वादः । अयि मोहदूत, किमस्ति शेषं वाचिकस्य ?

दूतः— अस्ति किंचिदात्मीयचक्राध्यक्षकामक्रोधवैभवविषयम् ।

विवेकः— अस्तु को दोषः ? शृणुमस्तावत् ।

दूतः—

विश्वाधिको विलयमेष्यति कस्य भूम्ना
वीरः प्रसिद्धमहिमा विबुधेषु कामः ।
क्रोधोदितं यदनुभाववशेन शंभोः
शृङ्गारशीतलमभून्नयनं तृतीयम् ॥ ३९ ॥

अपि च,

कामोऽसौ समवर्तताग्र इति हि ब्रूते समीची श्रुतिः
कामादेव जगज्जनिस्थितिलयैराद्यः पुमान्क्रीडति ।
निष्कामोऽपि सकाम एव लभते निःश्रेयसं दुर्लभं
कामः कस्य वशे क एष भुवने कामस्य न स्याद्वशे ॥

सुमतिः— महराअ, किं तुम्हेहिं वि दुज्जओ मअरळञ्छणो ?

महाराज, किं युष्माभिरपि दुर्जयो मकरलाञ्छनः ?

विवेकः— देवि, मिथ्यादृष्टिप्रियस्य मोहस्य प्रलपिते किं प्रत्युच्यते ? अवशिष्टमपि निशामयामः ।

दूतः—

यदि कुप्यति कोपाय न कोपमतिवर्तते ।

अकोपविषयं कोपं कथं कश्चिद्विजेष्यते ॥ ४१ ॥

तदिदमुभयतःपाशा रज्जुः ।

सुमतिः— णाह, णं कामादो वि कोवो दुज्जओ, जेण कामजअम्मि वि सअं काळणं होइ?

नाथ, ननु कामतोऽपि कोपो दुर्जयः, येन कामजयेऽपि स्वयं कारणं भवति?

विवेकः— प्रिये, स्थानक्रोधो न खलु दोषाय, योऽसौ कामादिनिरसनार्थतया परमार्थवेदिभिः प्रशंस्यते । (दूतमवलोक्य) दूत, श्रुतमिह श्रोतव्यम् ! ब्रूहि मद्वचनाद्युष्मत्स्वामिनम् ।

अशाणितमहामोहमनङ्गीकृतमन्मथम् ।
विधूतप्रतिघं लोको विवेकं बहु मंस्यते ॥ ४२ ॥

दूतः— साधयाम्यहम् (इति द्वित्रिपदमतिक्रम्य, स्वगतम् ।)

सुप्तप्रबोधनसमुत्सुकया सुमत्या
पत्न्या सहाचरितविश्वहितं विवेकम् ।
जेतुं क एव जगति प्रभवेत्तथापि
स्वामी नियोजयति मोह इति स्वयं नः ॥

(प्रकाशम्) महाराज, "त्यजेदेकं कुलस्यार्थे" इति

नीतिं नातिवर्तेथाः । [इति निष्क्रान्तः ।

सुमतिः— अय्यउत्त, जइ मुत्तिसाहणसज्जो पुरुसो मोहप्पउत्तेहिं कामक्कोहळोहमअमच्छरप्पहुदीहिं अहिहूअइ एआवन्तो तुम्ह परिस्समो विअळो होइ ।

आर्यपुत्र, यदि मुक्तिसाधनसज्जः पुरुषो मोहप्रयुक्तैः कामक्रोधलोभमदमत्सरप्रभृतिभिरभिभूयते एतावांस्तव परिश्रमो विफलो भविष्यति ।

विवेकः— देवि, मैवं मन्वीथाः । आशंसेथाः पुनः शोभनमेव ।

तत्पश्चैरवधारिते भगवति क्षिप्ते विरोधभ्रमे
साङ्गोपायविभागसंभृतमतिः संप्रत्यसौ साधकः ।
कामक्रोधनिशातकण्टकमिलत्कालुष्यपङ्कच्छटा-
निर्मुक्तेन सुशीतलेन च पथा निःश्रेयसं प्राप्स्यति ॥

(नेपथ्ये)

दिव्यवैतालिकौ— विजयतां देवः ।

प्रथमः—

रम्या यामवतीपदार्पणपटी रागाब्धिवेलोद्गति-
श्वेतोजन्मकदम्बधूलिविततिः शृङ्गारचूडाजपा ।

संमोहद्विपशोणबिन्दुपटली संध्या जगज्जृम्भते
प्रत्यग्दिग्वनितापयोधरतटीकाश्मीरपङ्कद्युतिः ॥४५॥

द्वितीयः--

दिनाधिपविनाकृतिव्यसनखिन्नसंध्यावधू-
विधूतकबरीभरप्रसरकौतुकापादकम् ।
विशृङ्खलकलिन्दजाजलतरङ्गभङ्गावली-
मलीमसमिदं तमो जगदशेषमाचूषति ॥ ४६ ॥

विवेकः— (कर्णं दत्त्वा ।) देवि, दिशाभितप्रायस्यास्मत्प्रति-पक्षस्य मौलिकसंनाहसमयं सूचयतः प्रायेण स्वतो वियात-वादिनौ वैतालिकौ । संपश्यतां भवती,

प्रकाशः संकोचं भजति जगतः सीदति रवौ
तमिस्राविस्फूर्तिः स्थगयति मुखं शक्रहरितः ।
अवस्कन्दान्विश्वं सुमुखि मधुना साकमधुना
विधत्ते दुर्दान्तो विविधमपनीतं रतिपतिः ॥ ४७ ॥

अपि च,

अश्रान्तसंततिभिराभरणप्रकाशै-
राम्रेडयन्त्य इव मङ्गलदीपभासः ।
अन्तःपुरं तिलकयन्ति समं समन्ता-
दारात्रिकं मृगदृशो नियमं विधातुम् ॥ ४८ ॥

तदहमिह सांध्यं नियममनुपाल्य परब्रह्मप्रवणमानसं पुरुषमभिरक्षामि, भवत्यपि क्षान्तिशान्त्यादिपरिजनसेविता मङ्गलाचरणसौधमधिरुह्य मत्प्रत्यागमनप्रतीक्षा वर्तेथाः ।

[इति सुमत्या सह निष्क्रान्तः ।]

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य
श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु
संकल्पसूर्योदये मुक्त्युपायारम्भो नाम
तृतीयोऽङ्कः ॥

चतुर्थोऽङ्कः ॥

[ततः प्रविशति कामो वसन्तश्च ।]

कामः— सखे वसन्त,

इक्षुः पेशलमीदृशं मम धनुः पुष्पाण्यमी सायका-
स्तन्त्रीमञ्जुलनिस्वना मधुकरश्रेणी शुभा शिञ्जिनी ।
भीरुः सन्नवलाजनो मम बलं तथ्यं परं कथ्यते
सोऽहं निर्जितशूलभृत्प्रभृतिकः संकल्पसिद्धोदयः ॥

अपि च,

त्वयि संभृतशस्त्रास्त्रे सहाये मम संस्थिते ।
महता पश्य मोहेन विश्वमेकातपत्रितम् ॥ २ ॥

वसन्तः— किमुच्यते? कामः खल्वसि ।

कामं कामं कामपि सिद्धिं करणैः स्वैः
कारं कारं कर्म निषिद्धं विहितं वा ।

न्यस्यन्ति त्वय्यद्भुतसीम्नि प्रतिबुद्धाः
कामोऽकार्षीन्मन्युरकार्षीदिति नाम ॥ ३ ॥

अपि च,

विषमनयनमुख्यैर्विक्रमक्रीडितं ते
सुरपतिभवनानि स्वैरसंचारभूमिः ।
उदधिवलयितेयं क्षोणिरुद्यानसीमा
कथमिव मदन त्वं वर्ण्यसे कान्तिसिन्धुः ॥ ४ ॥

कामः— सखे, सर्वलोकविदितमात्मनोऽपि वैभवमनुचिन्तय । यदेतत्,

प्रख्यातस्त्वयि संभवः सुमनसां विश्वं त्वया नन्द्यते
मुख्यस्त्वं किल षड्विधेषु ऋतुषु ज्योतिस्त्वदेकाश्रयम् ।
यत्र श्रीर्धृतपङ्कजा स च परस्त्वत्संश्रयो माधवः
कामस्ते सचिवः क एव भविता कालोत्तमस्त्वत्समः ॥

अपि च,

वसन्तस्त्वं वह्निर्मलयपवनः सारथिरसा-
वशोकादिर्ज्वाला मधुकरगणो धूमपटली ।
सुधामूर्तिः स्नेहस्तदिह जितनिर्वाणवचसो
विरक्तिस्ते दाह्यं द्रुहिणगिरिशादेरपि सतः ॥

वसन्तः— महावीर मकरकेतन, मादृशामतिशयस्त्वदर्थ एव । यथा,

ऋतवो हि मत्प्रधानास्तवैव नानास्त्रशिल्पिनः सृष्टाः ।
विजयसमयं शशाङ्को विश्रमकालं व्यनक्ति दिवसेशः ॥

कामः— आस्तामयमन्योन्यप्रशंसनविस्तरः । अवधातव्यं राजकृत्ये ।

वसन्तः— यदुच्यते वयस्येन । तदिह समानभावयोः समाधिप्रवणपुरुषचेतःक्षोभेण शृङ्गारोद्दीपनविभावकृत्यं मद्यायत्तम् । भवता पुनरालम्बनविभावसंपत्तिरुपपादनीया ।

कामः— सुहृत्संमतमहमिदानीमाचरामि । अयं खल्वपरिचितशुभाश्रयधारणाभिलाषी पुरुषश्चिरपरिचितसुखालम्बनेन सुखेन संमुखयितुं शक्यते । अस्ति हि देवासुरसिद्धगन्धर्वविद्याधरकिंनरकिंपुरुषमानुषादिसर्वपुरुषचक्षुःप्रत्यक्षं स्वतःपुरुषार्थभूतं सुलोचनाभिधानं ब्रह्म । न चैतदनुपपन्नम् ।

परमानन्ददायिन्यः प्रजानां सृष्टिहेतवः ।
ब्रह्मलक्षणशालिन्यो न कथं ब्रह्मयोषितः ॥ ८ ॥

वसन्तः— सखे, त्रय्यन्तसंमतश्च त्वदभिमतोऽयमर्थः । स्त्रियो ब्रह्मेति हि प्रथममामनन्ति । उत वा पुमानिति तु वैभवादुक्तिः । अपि च,

अलसललितमन्दं स्पन्दनं लोचनाना-
मकृतकरमणीया वृत्तयो विभ्रमाणाम् ।
अपि तरुणवधूनामाहरेयुर्मुनीन्द्रा-
ञ्शतमपि च विधूय ब्रह्मणां शाश्वतानाम् ॥

कामः— (सहर्षम्) सखे वसन्त, अवितथमेवैतदभिलप्यते । ततश्च,

अयमप्सरसां गणः प्रनृत्य-
न्विशिखासारविकल्प्यमानदृष्टिः ।
अभिगच्छतु मङ्क्षु मत्प्रयुक्तः
पुरुषं काङ्क्षितपुण्यहीनयोगम् ॥ १० ॥

वसन्तः— वयस्य पुष्पधन्वन्, त्वदादेशवर्तिनीषु मत्त-काशिनीषु सिद्धं नः समीहितम् । अद्य हि,

स्वादुगीतमधुमोहितश्रुते-
श्चारुनृत्तवशवर्तिचक्षुषः ।
भावभेदभृतकीकृतात्मनो
योगिनस्त्यजति यौवनं न धीः ॥ ११ ॥

कामः— (विचिन्त्य, सरोषहासम् ।)

यदि मामवमत्य संयतेत
व्यवसायान्वयदर्पितो विवेकः ।

वनिताशतवञ्चितस्य पुंसः

स्वयमाधास्यति सौभरेरवस्थाम् ॥ १२ ॥

वसन्तः– कित्राद्भुतम्? विश्वविदितं हि भवतो वीरायितम् ।

विकस्वरसुरद्रुमप्रसवशस्त्रमाध्वीमद-

भ्रमद्भ्रमरसुन्दरीनिकरसंभृतज्याभृतः ।

प्रहृष्टपरभृत्प्रियापणववेणुवीणादिभिः

क्वणद्भिरुपघुष्यते कुसुमधन्वनो विक्रमः ॥

तदिह लघुन्यापारलभ्ये वस्तुनि न त्वया त्वरितेन प्रयतितव्यम् ।

मा भूदमोघविशिखं नमितं धनुस्ते

मौर्वी च मा भवतु पुञ्जितचित्रपुङ्खा ।

मद्दर्शितैरपि सखे भिभियाद्विवेकः

शाखानिषङ्गनिहितैः शतशस्त्वदस्त्रैः ॥ १४ ॥

कामः— महति प्रतिपक्षे मैवं मन्दोत्साहेन भवितव्यम् । दृश्यते हि,

मितप्रद्योतनिष्पाद्ये तमसामपसारणे ।

सहस्रेण करैः सार्धमुदेति दिवसेश्वरः ॥ १५ ॥

अपि च,

तिष्ठतु संग्रामकथा
द्यूते पुरुषस्य वादमात्रे वा ।
भवति परिभूतिलेशे
कति कति विपदो निदर्शिताः कविभिः ॥

वसन्तः— किमित्येवमात्मप्रभावमवमत्य परावरविश्वपरिभाविनस्ते कुतश्चित्परिभूतिलेशमाशङ्कसे ? न खलु शलभाः सहस्रमपि सहस्रकिरणमभिभवन्ति ।

अद्य च,

विपुलसुषुमापत्तौ नृत्यद्विहारतुरंगमे
मधुमदसमारम्भस्तम्बेरमस्थगितान्तरे ।
रतिरसरथोत्सेधे कश्चिद्विधित्सितसंयमः
क्वचन भवतः स्कन्धावारे न जीवति जीवति ॥

न चेदानीं पुरुषः समाधिसौधमधिरूढः, यतस्ते तस्मिन्मनोरथप्रतिहतिशङ्का । दृश्यते हि,

स्मरति महतामातङ्कानां मनस्कुरुते गृहान्प्रसजति परब्रह्मप्राप्तौ समृद्धिमपेक्षते ।
अभिनिविशते भोगादन्वत्यपत्रपते पुनः
प्रणिधिरधुना सिद्धापायः सितासितपद्धतिः ॥

कामः— तदिह सौप्तिकावसरः संदर्शितः प्रियसखेन ।

तथा हि,

सोऽयमसमग्रयोगे पुरुषे सर्वास्त्रमोक्षसमयो मे ।
रथवैगुण्यविलक्षे राधेये फल्गुनस्येव ॥ १९ ॥

वसन्तः— भवतु नामैवं भवतः समीचीः समीहितसिद्धिः ।

विरक्तिकपटक्रमाद्वृजिनकोटिभिर्दुर्दमे
परप्रणिधिकर्दमे पतितुमेकतानः पुमान् ।
त्वदस्त्रगणताडनत्रुटितगर्वनिर्वेदवा-
न्भवप्रभृतिसेवितं भजतु भोगवर्गं पुनः ॥ २० ॥

अपि च,

मलयपवनज्योत्स्नामल्लीमधुव्रतकूजित-
प्रभृतिविजयस्कन्धावारप्रधानपताकया ।
हसिततल्पतक्रीडाचित्रैरनुज्झदभिख्यया
युवतिकथया योगी सन्नप्यसङ्गमुपैति कः ॥२१॥

कामः— सखे, सर्वथा नूनमविचक्षणो विवेकः । यत्सागर-तरणगगनातिलङ्घनमरीचिकाचर्वणमहीतलमज्जनादिवदशक्यमेव समाधिलाभमाधिव्याधिशालिनः पुरुषस्य बालिश इव साधयितुमीहते ।

अपि च,

पुरुषमजहद्रागश्रद्धापुरस्कृतसंभ्रमं
विषयमदिरास्वादक्षीवं विमोचयितुं स्थितः ।
अमृतमिलितद्राक्षावल्लीफलद्रवसंपदा-
ममरतरुणीबिम्बोकानामवैति न वैभवम् ॥ २२ ॥

दृश्यतां पुनरियमुभयतःपाशा रज्जुः ।

विवेकावष्टम्भादुपजनितवैराग्यविभवो
यदि क्रुध्येन्मह्यं भवति स कथं क्रोधविजितः ।
अथ त्यक्तक्रोधो यदि कथमपक्रामयतु मां
मुधा कामक्रोधप्रशमनकथा मूढमनसाम् ॥ २३ ॥

(ततः प्रविशति विकृतवेषः क्रोधः ।)

क्रोधः-- (ससंभ्रममुपसृत्य ।) स्वस्ति सुहृदे स्वैरसंचारविजित-विवेकविभवाय कुसुमधन्वने । कः खल्वसौ विवेकवशवर्ती कामक्रोधप्रशमनकथावृथाजल्पमुपकल्पयति ?

(विकटं परिक्रम्य साट्टहासम्)

अयमहमुद्भटप्रधनचारभटारभटी-
नटपतिरुत्थितः कथमुदेति विवेककथा ।

यदनुविधायिदैत्यभयसंज्वरितासु मुधा
सुरसुभटीपयोधरतटीषु पटीररसः ॥ २४ ॥

कामः— स्वागतं प्रियसुहृदे मत्प्रतिपक्षनियतमन्यवे मन्यवे महारथाय। समागतोऽस्मि च स्वामिकार्यनिर्वहणसमयमनुचिन्त्य मत्साहायकमनोरथेन। वर्तयामि च स्ववशे वशिनोऽपि महेश्वरादीन्। अहो जितं महाराजेन। किं च,

मुधारम्भे दम्भे मयि च मदने मुक्तकदने
मितोत्साहे मोहे वृजिनगहने व्याप्तदहने।
अवज्ञालेशाद्यैरपि खलु भवानिन्धनशतैः
प्रदीप्तः प्रत्यक्षं प्रणिधिमुपरोद्धुं प्रभवति ॥२५॥

वसन्तः— नन्वसौ पवनपावकसमागमः, यदुत कामस्य तव च संगतम्। तदिह किमिति सामग्रीसंभवे साध्यसंपत्तावुदास्यते? अनुसरति खलूत्साहमभिलषितसिद्धिः। एतदेव चेदानीमात्मसंभवेन प्रियसुहृदा पुनः पुनरभिहितमभिमतप्रतिलम्भनमनुपश्यामि। यदुत,

रतिपतिवारयोषिदनुपालितरत्नलता-
स्तबकविलोभनीयललितस्तनभारनताः।
अमरमृगेक्षणाः परिचरन्तु विरक्तिधनं
मदनधनुर्गुणभ्रमरमन्थरतारदृशः ॥ २६ ॥

कामः— सखे, कालोचितकार्यप्रतिसंधायकः खलु कालतज्ज्ञो वसन्तः । तदेनमेव विबुधपतिनगरवेशनारीपुरःसरं नासीरयोधमहमधिज्यधनुरनुव्रजामि । त्वमपि परितः परिवृत्तदृष्टिः पार्ष्णिमभिरक्षन्सावधानमन्वीयेथाः ।

[सर्वे तथानुसर्पन्ति ।]

वसन्तः— श्रूयतामयमिह महामोहसमरसैनिकधुरंधराभ्यां मन्मथप्रतिघाभ्यां मामको व्याहारः । अयमेवावसरः संयमारम्भं सौप्तिकेन संस्थापयितुम्, यत्र समुत्थितं चतुरुदधिबृंहणं चान्द्रमसं महः । अद्य खलु पुरतः सरन्त्यमी मुग्धयुवतिमुखचन्द्रकिंकरस्य कुमुदिनीपतेरुदयवार्त्ताहराः कतिचन किरणाङ्कुराः । अमी च,

तिमिमुखपीतमुक्तसितसागरपूरनिभा
रजनिविलासहासललिता हरिणाङ्ककराः ।
शुभघनसारमिश्रहरिचन्दनपङ्करुचः
स्फुटमनुलेपयन्ति पुरुहूतदिशासुदृशम् ॥२७॥

अपि च,

प्रथमस्य कान्तिमद्रेः पश्यतमेतेन भाविता शशिना ।
मदजलकलङ्कभाजा करटिन इव कर्णशङ्खेन ॥ २८॥

क्रोधः— सखे शम्बरासुरसूदन, सूनृतवादी सोऽयं सुरभिः।

अद्य हि,

हरेरिह दिगन्तरे हसितदुग्धसिन्धुद्युतिः
श्रियं कुमुदवासिनीं प्रजनयत्यसौ चन्द्रिका।
मनागिव विवर्तितं मधुरतारकोन्मीलनं
निशामय निशामुखे तिमिरकन्दलं कुन्तलम् ॥

कामः— संभावनीयः खल्वसौ बहुलतरतमःपटलपाटनपटीयस्तराकिरणः समाक्रान्तपशुपतिजटामण्डलः सखा मे तारकेश्वरः। अयं च,

कुर्वन्कामपि कौमुदीं कुमुदिनीसंमोददानव्रती
मान्द्रानङ्गरथाङ्गनामतरुणीसंतापचिन्तामणिः।
शृङ्गारागमदेशिकस्त्रिजगतामानन्दनाडिंधमो
रुन्द्धे सर्वदिशानिरन्तरतमस्तन्द्रालुतां चन्द्रमाः ॥

अपि च,

पदे विष्णोरेषा प्रभवमधिगम्य प्रसृमरा
स्फुरत्नागाफेनस्तबकपरिपाटीपरिगता।
क्षरन्ती पूर्वाद्रेरमरतटिनीसंप्लवसखी
तमिस्राकालिन्दीं शबलयति चन्द्रांशुपटली ॥

सखे क्रोध, पश्य मे सहायसंपत्तिम् ।

तारकान्तः प्रियसुहृदयं चन्द्रिकेयं वयस्या
बाणारम्भाद्बहुमतिपदं बान्धवो मे वसन्तः ।
त्वं च त्राता विपदुपगमे क्रोधदुर्वारवेगः
को वा मह्यं कुसुमधनुषे तिष्ठते जीवितार्थी ॥

क्रोधः-- सखे, अनुकूलो हि विधिः किं नाम नानुकूलयति ? अपि च,

विजेतुकामः कामं त्वां निष्काम इति का कथा ।
त्वन्निवर्तननिष्कामः सकामस्त्वय्यनुज्झिते ॥३३॥

कामः-- अलमनेन विलम्बहेतुना व्याक्षेपेण । उपक्रान्तसमाधिरस्माभिरुपसर्पणीयः पुरुषः । (सर्वे तथा कुर्वन्ति ।)

वसन्तः-- पश्यतमेनं परमपुरुषचरणयुगलनिगलिताशयं परिहृतबहिर्विषयरागं प्रतिपन्नकारिणा विवेकेन प्रचोदितं प्रक्रान्तयोगं पुरुषम् । अयं हि,

भयस्थानग्रन्थान्परिपठति निद्राति च मुहुः
स्वमात्मानं पश्यत्युपचरति देहं च विधिना ।
निवृत्तिं दुःखाब्धेरभिलषति रज्यत्यपि सुखे
द्विधावृत्त्या दुःख्यन्पुरुष इह दोलायित इव ॥

कामः— सखे क्रोध, अद्य खलु संक्षोभणीयदशामनतिक्रान्त इति समर्थितं वसन्तेन । दूरावधूतबाह्याभ्यन्तरवैरिभिरपि दुर्जयास्मत्सहायिन्यनादिसंततिर्विचित्रप्ररोहा वैषयिकी वासना ।

भवत्वतिपतिष्यतो भवपयोधिमेकान्ततो
रतिः सह मुमुक्षया ललितभाषितं योगिभिः।
तदप्यवसरे क्वचित्सपदि पार्ष्णिमालम्बते
ममत्वशतवासनार्चितवारवाणं मनः ॥

वसन्तः— इदमप्यपरमवधारणीयमरातिजनभयंकराभ्यां भवद्याम् । सर्वसङ्गनिवृत्तस्यापि संमानाशा‌ितः समाश्रितरिपन्थिनी । अत एव खल्वनुचिन्तितहिरण्यगर्भवचसः संवर्तभरतविदुरादयो दुरितोच्छेदकारणं जनावमानमिच्छन्त उन्मत्तचर्यामभ्यनैषुः । तदिदानीं यावदयमवमानापेक्षामाददीत ततः पूर्वमेव संमानभङ्गादिकं दूरीकृत्य प्रसभं क्षेत्रज्ञे प्रवेष्टव्यं क्रोधेन ।

अथवा,

शृणोति कथयत्यसौ परिचिनोति संपृच्छते
समर्चयति गायति स्पृशति पश्यति स्तौति च ।

इतीव नियतादरो मुरभिदङ्घ्रिसेवारसे
न भेत्तुमिह शक्यते स्थिरविवेकदुर्गस्थितः ॥

अपि च,

वितथपरिग्रहत्यजननिर्वृतबुद्धिरसौ
तदितरसंग्रहेऽपि विधिनैव परं नियतः ।
उपनतमप्यधर्म्यमुपभोगमपोह्य भज-
त्यजगरवृत्तिमात्रमवधीरितभूतहतिः ॥ ३७ ॥

कामः— (सविलक्षस्मितम् ।) सखे, नूनमप्रगल्भ इव संग्राम-समये साध्वसमवलम्बसे । कालोपपन्नकार्यं न प्रतिसंधत्से ।

ऋतुश्रेष्ठस्त्वं नः सुहृदमितभोगार्हविभवः
स्वयं कामः सोऽहं सुरनरतिरश्चः स्ववशयन् ।
अयं क्रोधः क्रूरप्रकृतिरसहन्नस्मदाहतं
त्रिभिः कार्यं द्रौणिप्रभृतिविहितं सौप्तिकमिह ॥

वसन्तः— सखे, प्रतिसंहितकार्य एवाहमस्मि । अवस्कन्द-समयमतिक्रामति पुरुषे कथमस्माभिरमोघवृत्तिभिर्भवितव्य-मिति तु विमृशामि । पाटच्चरलुण्टितेषु भवनेषु जाग्रतोऽपि यामिकाः किमुपकरिष्यन्ति? अयं हि,

प्रचेतुमनघां वृत्तिमपचेतुमपक्रियाम् ।
भजते विश्वकर्तारं भिषज्यन्तमिवातुरः ॥ ३९ ॥

क्रोधः— (ससंरम्भम्) श्रोतव्यमेतत्सुरभिणा सुहृदा च कामेन मामकं मनीषितनिष्पादनकौशलम्। यदुत,

जमदग्निमुखान्परित्यज-
न्परिगृह्णन्दशकंधरादिकान्।
विनिपातितवाननुपायतः
पुरुषानद्भुतपौरुषानहम्॥ ४०॥

वसन्तः— प्रख्यातमिदमित्थं भवतश्चातुर्यम्। तथाप्यत्यन्तवीतरागे क इव तवावकाशः?

क्रोधः– (हाहाकारमाम्रेडयन्।) अस्त्येव मंमतोऽत्राप्यवकाशः। यथा,

पुंसस्त्यक्तपरिग्रहस्य विषयग्राहोज्झितस्याप्यहं
कन्थाविष्टरकुण्डिकादिहरणप्रच्छादनाद्याश्रयः।
अन्तःक्षोभमलीकजल्पमपदारोपस्पृहां पैशुनं
संमोहादि च संमुखय्य सहसा दास्ये समाधिक्षयम्॥

किं च, महेश्वरप्रमुखमहापुरुषचित्तविक्षोभकस्य समाहितहृदयसमारम्भविघटने किमत्राश्चर्यम्? यतः,

बिभर्तु विबुधेश्वरं क्षिपतु दानवानीकिनीं
भिनत्तु कुलपर्वतान्वनशतानि मृद्नातु वा।

अयत्नविधृतक्षितिस्तबकशेखरालंकृतः
किमद्भुतपदं भवत्ययममीभिरैरावणः ॥ ४२ ॥

कामः— सखे पुष्पाकर, क्रोधोदीरितमप्यवितथमिदमवधारणीयम्।

निद्रामुग्धनिमीलितेष्वसुलभं निर्धूतनिम्नोन्नतं
निद्राणाखिलवर्णभेदनियमं विष्वक्प्रवृत्तोदयम्।
कः क्रोधोद्भवमुत्सहेत तरितुं कल्पान्तकादम्बिनी-
कालोद्वेलकलिन्दशैलतनयाकल्लोलकालं तमः॥

अपि च,

वाल्मीकिप्रभृतिभिर्महर्षिभिरप्युद्घोषितं मामकं महिमानं मावमंस्थाः। अहह!

विराधकरिकेसरी विशिखवह्निदग्धार्णवः
प्रभूतखरदूषणप्रभृतिनैर्ऋतव्यूहजित्।
विलूनदशकंधरो मृदितकुम्भकर्णस्तदा
मदस्त्रजनिते स्थितः क्वचन लाघवे राघवः॥

वसन्तः— काम, साधु कृतं भवता।

कामः— वयस्य, आत्मानं बहुमन्येथाः। त्वदायत्तवृत्तिना खलु मया सर्वमेतदाचरितम्।

वसन्तः— हन्त मकरध्वज, महावीराणामपि भवति वैक्लव्यं भवत्प्रभावेण, यदुन्मत्तदशामप्यधिगच्छन्ति ।

अथवा,

रागोपलिप्तदृष्टिः प्रलपति मुह्यति विघूर्णति स्खलति ।
युवतिमदिरामदान्धो युक्तायुक्तं न जानाति ॥४५॥

(विचिन्त्य ।) यद्यपि दुर्जयौ युवां कामक्रोधौ, तथापि किंचिन्मनसि मे परिवर्तते । सहायभूयस्त्वं सर्वेष्वपि कार्येष्वयत्नसिद्धिकारणम् । (पदशब्दं सूचयन् ।)

धर्मध्वंसधुरंधरः शमदमप्रारम्भसर्वंकषः
प्रज्ञावारिधिघस्मरः प्रणिदधत्कृत्यूहमृत्युंजयः ।
मुक्तिप्रार्थनमोचनाय महता मोहेन संप्रेषित-
स्तृष्णावारविलासिनीसहचरो लोभः किलोदीयते ॥

कामक्रोधौ— (सहर्षमवलोकयतः ।)

वसन्तः-- विश्वहृल्लोभनो लोभ इहाकार्यः ।

कामक्रोधौ-- सुष्ठु चिन्तितं सुहृदा वसन्तेन ।

कामः-- (छोटिकां ददाति ।)

क्रोधः-- (सोद्घोषमनुमोदते ।)

(ततः प्रविशति लोभस्तृष्णा च।)

लोभः—

महामोहस्याज्ञां शिरसि निदधानः स्रजमिमा-
मदं तृष्णाजानिस्त्वरितमिह लोभः समुदितः।
प्रदिष्टैस्तत्तादृक्प्रथिमविकटैर्हाटकमयै-
रखण्डैर्ब्रह्माण्डैर्मम क इव तृप्तिं घटयिता ॥४७॥

(तृष्णां परिष्वज्य) प्रिये,

अशेषसुरनारीणामाभिरूप्यसमुच्चयैः।
अजहद्यौवनां तृष्णे विदधे त्वां विधिः स्वयम् ॥

तदिदं निदर्शयामि,

कनककलधौतशैलप्रभृतिभिरपि हन्त पूरणे क्षिप्तैः।
तृष्णे भजति समृद्धिं भूयो भूयस्तवोदरं कार्श्यम् ॥

तृष्णा— अय्यउत्त, तुम्ह वळ्ळहाए मह रमणिज्जत्तणं सव्वरमणीसमब्भहिअं त्ति किं अच्चरिअं? तह वि देवासुरघरगअनअळरअणोवहारेण मह सोभग्गजोग्गाइ हारकेऊरमेहळाणूउराइ तुए करणिज्जाइ।

आर्यपुत्र, तव वल्लभाया मम रमणीयत्वं सर्वरमणीसमभ्यधिकमिति किमाश्चर्यम्? तथापि देवासुर-

गृहगतसकलरत्नोपहारेण मम सौभाग्यसदृशानि हारकेयूरमेखलानूपुराणि त्वया करणीयानि ।

लोभः— प्रिये, ईषत्करमिदमभ्यर्थयसे । निर्जिताः खलु मया देवासुरकिंनरकिंपुरुषविद्याधरमुनिमनुष्यतिर्यञ्चः यथा परस्परमेव व्यतिहन्यन्ते, यथा वा तुषकणमपि मेरुं मन्यन्ते । तत्र तावद्धनदविरुदविरूयातस्य त्र्यम्बकसखस्य मत्कृतामवस्थामाकर्णय ।

लब्धं न मुञ्चति विलक्षमतिर्न भुङ्क्ते
धत्ते पुनः पुनरसौ महतीं धनायाम् ।
निद्रारसं न लभते महतां निधीनां
रक्षापिशाच इव संप्रति राजराजः ॥ ५० ॥

तृष्णा— अय्यउत्त, तुए अत्थपुरुसत्थसद्धासण्ठाविअहिअए तेल्लोक्के विवेअपरिग्गहिअस्स पुरुसस्स का उण दसा?

आर्यपुत्र, त्वया अर्थपुरुषार्थश्रद्धासंस्थापितहृदये त्रैलोक्ये विवेकपरिगृहीतस्य पुरुषस्य का पुनर्दशा?

लोभः— प्रिये, विमर्शनीयमेतत् । तस्य पुनः समाधिकौतुकं प्रशमयितुं महाराजेन महामोहेन समादिष्टौ कामक्रोधौ मदागमनकाङ्क्षिणौ तिष्ठतः । इमौ तावदुपसर्पावः । (उपसृत्य)

लोभनामाहमभिवादये ज्यायांसौ कामक्रोधौ ।

तृष्णा— सुण्हा एसा पणमइ गुरुअणं ।

तृष्णैषा प्रणमति गुरुजनम् ।

[इत्युभौ प्रणमतः ।]

कामक्रोधौ— दीर्घायुषौ भूयास्तम् ।

वसन्तः— अहो निदाघपवनदवाग्नीनामिव भवतां समागमः ! किं न सेत्स्यति राज्ञो महामोहस्य ? मा भूद्विवेकतो भवत्पत्नीनां रतिजिघांसातृष्णानां माङ्गल्यभूषणवैकल्यम् ।

[सर्वे परस्परमाश्लिष्यन्ति ।]

कामः— अपि स्वागतमस्मदुपजीव्यमर्थपुरुषार्थमभिरक्षते लोभाय ?

लोभः— अथ किम् । अनुग्रहपदं खल्वहं भवताम् ?

क्रोधः— अपि कथममोघवृत्तिरपवर्गोदन्तवैदेशिकस्त्वमवधत्से स्वामिकृत्यम् ?

लोभः— युष्मदवष्टम्भेन सर्वत्रामोघवृत्तिरस्मि । पश्य सुयोधनादिवन्मत्परिगृहीतस्य लोकस्येदानीमद्वितीयां द्वितीयपुरुषार्थनिष्ठाम् ।

क्षुद्रक्षोणिगजः कणस्थिरतृषः क्षुभ्यन्ति पृथ्वीभृत-
स्तस्येन स्वपदाय कः क्वचिदिति त्रस्यन्त्यमर्त्येश्वराः।
भिक्षाकेष्वपि केषुचित्क्वचिदुपक्षिप्तेष्वधिक्षेपतः
पक्षे दुर्मतिभृत्ययोरिह जगत्तिष्ठत्यसूयेर्ष्ययोः ॥५१॥

अपि च,

अटन्ति हरितां दश स्थपुटयन्ति विश्वंभरां
पठन्ति धनिनां चटून्परपरिच्छदं बिभ्रति।
तरन्ति जलधिं प्लवैः समरमारभन्ते मुधा
दुरन्तधनदोहलग्रहिलचेतसो देहिनः ॥ ५२ ॥

वसन्तः— आयुष्मन् महामोहामात्यधुरीण, पुनस्तृष्णा-
सहायस्य ते पूर्वापरपुरुषार्थसाधके स्वयं च सर्वचित्तसा-
क्षिकं स्वादुतयोपलभ्यमाने सर्वराजन्यसेवनीयचरमोपवेद-
सिद्धे प्रत्यक्षपुरुषार्थे कः प्रत्यूहः? अयं च,

कालग्रासाद्धर्मतोऽधर्मतो वा
कक्षीकार्यः कामतन्त्रप्रधानैः।
लाभे गुप्तावप्रदानव्रते वा
स्वव्ययायत्तो ह्यर्थनामा पुमर्थः ॥ ५३ ॥

शृण्वन्तु सर्वे भवन्तो मामकमनुयोगम्। विवेककवचदुर्भेद-
विज्ञानो विपश्चित्तमः कथंकारमवस्कन्दनीयः?

कामः— सखे, एवमहमेतदध्यवस्यामि । अहं तावदग्रेसरो गच्छामि । भवद्भिस्तु पक्षद्वयं पार्ष्णिं च परिपालयद्भिरन्तरा निविश्य तृष्णामनुप्लवैर्भवितव्यम् । तदनेन दुर्भेदेन व्यूहेन विवेकस्य स्वकुलविध्वंसनमनोरथप्रत्यूहीभविष्याम इति । (तथा व्यूह्य सर्वे पञ्चषाणि पदानि परिक्रामन्ति ।)

कामः— (सरभसमापुङ्खितशरं पौष्पं धनुरान्दोलयन्) पश्यत तावदिदानीमधिज्यधन्वनो मे ललितघोराणामिषूणां लक्ष्यलाभम् ।

प्रणिधानविशेषभावितात्मा
करणग्रामनिरोधनिष्प्रकम्पः ।
निभृतश्च मनो निवृत्तिधर्मा
पुरुषस्त्यक्तपरिग्रहोऽयमास्ते ॥ ५४ ॥

वसन्तः— (सूक्ष्ममवलोक्य) हन्तावहितैरस्माभिर्भवितव्यम् ।

अत्र हि,

वितमसि पदे विश्राम्यन्मायाजलधेः समुद्धृतं पुरुषम् ।
विमृशति किमपि रहस्यं सुमतिसहायो विवेक एकान्ते ॥

क्रोधः— (सभ्रुकुटीभङ्गम् ।) भो वसन्त, विमृश्यतां किमपि दुरात्मना विवेकेन । पुरुषस्तावत्पुरस्कृतमन्मथानामस्माकमभिमतं नातिवर्तते ।

यतः,

अनघसमाधिसंपदुदरंभरिरात्मभवः
प्रबलमहोर्मिजालभरिते दुरिताम्बुनिधौ ।
जडमतिजन्तुजातमुपजातविहारमसौ
सुखबडिशावकृष्टमुपदंशदशां नयति ॥ ५६ ॥

पश्यतु भवानेतस्य पुरुषस्य भावनाविशेषम् ।

स्वसंबोधः सौधः शुभगुणगणो मण्डनविधिः
समाधिः संभोगो रहसि जपशैली रतिकथा ।
सुषुप्ते लोकेऽद्य श्रुतिपरिषदन्तःपुरगतो
मुनिः शान्तिव्याजान्मुखरयति शृङ्गारनिगमम् ॥

वसन्तः-- (स्वगतम ।) आशामात्रकृतेयमन्यथाकल्पना ।
(प्रकाशम ।) सखे, प्रबलप्रतिपक्षसंनिधौ किमनेन प्रगल्भभाषितेन ?

लोभः-- सखे वसन्त, प्रिया तावन्ममैषा प्रतिपक्षप्रतिक्षेपभीता प्रत्याश्वासयितव्या। (तृष्णामवलोक्य) सुमुखि तृष्णे, महावीरव्यूहमध्यगता महत्यपि प्रतिपक्षे मा भैषीः ।

तृष्णा— सअळसुरासुरमहिअमाहप्पेसु तुम्हेसु जीवन्तेसु णिच्चं णिब्भअह्मि ।

सकलसुरासुरमहितमाहात्म्येषु युष्मासु जीवत्सु नित्यं निर्भयास्मि ।

कामः— (सान्तस्त्रासं परिवृत्यावलोक्य ।) पश्चात्पदानि प्रतिक्षेप्यन्तामस्माभिः ।

अद्य हि,

अनिद्राणप्रज्ञासहजबलधीराद्भुतगति-
स्तितिक्षासंतोषस्थिरतरतनुत्राणघटितः ।
प्रयुक्तं केनापि प्रणवरथमास्थाय पुरतो
विवेकः प्रत्युद्यन्विघटयति मे व्यूहघटनाम् ॥

(सर्वे भयं नाटयन्ति ।)

वसन्तः—

युष्मासु त्रिषु कस्यचिद्यदि विपत्संपत्स्यते केनचि-
त्त्यक्ष्यत्येव हि भक्तजीविततया मोहः स्वयं जीवितम् ।
सद्यश्चैनमनुम्रियेत नियतं तद्वल्लभा दुर्मति-
स्तत्संप्रत्यपसर्पणं क्षममितः क्षिप्रं विवेकास्पदात् ॥

लोभः— अराजकैरस्माभिरत्र न योद्धव्यम् । मन्त्रयिष्यति च राजा स्वयमेव कृत्यशेषम् ।

क्रोधः— (सनिर्वेदम्) धिग्धिक्किमियता कालेनास्माभिराचरितं राजकृत्यम् !

लोभः-- सखे,

अतिक्रामन्कालस्तपनरथवेगेन महता
न रोद्धुं शक्येत प्रतिवहनवातूलरहितः ।
गतस्रोतोरोधे न खलु यतितव्यं कृतधिया
तदारम्भः श्रेयानुपरितनभीतिप्रतिभटः ॥ ६० ॥

तदत्रायुस्तावदस्माभिरभिरक्षणीयम् । सर्वत एवात्मानं गोपायेदिति हि श्रूयते ।

कामः-- समयोचितमिदं समर्थ्यते लोकवृत्तवेदिना लोभेन ।

आदेयो न हि सौप्तिकप्रणिहितैरस्माभिराकस्मिकः
पातः क्रुद्धविवेकलक्षणमहापातालगर्तोदरे ।
सद्यः संप्रति दम्भदर्पकुहनामृषादिदत्तेक्षणः
प्रत्यर्थिप्रतिरोधकर्मणि महामोहः प्रवर्तिष्यते ॥

तद्वयमिदानीं भिन्नदिक्काः प्रतिष्ठामहि । आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेदिति हि वदन्ति ।

[इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।]

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य
श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु
संकल्पसूर्योदये कामादिव्यूहभेदो नाम
चतुर्थोऽङ्कः ॥

पञ्चमोऽङ्कः ॥

[ततः प्रविशति डम्भः कुहना च ।]

डम्भः— अहहारे त्वां धर्मपत्नि कुहने, संबोधयामि। त्वं हि मे तारेव बृहस्पतेरहल्येव गौतमस्यास्पृष्टपुरुषान्तरा क्षणविरहाक्षमा सहधर्मचारिणी ।

कुहना— जं बम्हणेसरो भणइ । तह वि लज्जामि णिद्दिट्ठादो णिदंसणादो। अरुन्धई विअ वसिट्ठस्स त्ति वअणिज्जं घरसामिणा। जाहे अहं तक्करेहिं किदवेहिं गामणीहिं णरिन्दामच्चेहिं पासण्डीहिं अण्णेहिं वि तारिसेहिं पत्थिदम्हि, ताहे वि ता तुमं एव्व सुमरिऊण सेवामि ।

यद्ब्राह्मणेश्वरो भणति । तथापि लज्जामि निर्दिष्टान्निदर्शनात् । अरुन्धतीव वसिष्ठस्येति वचनीयं गृहस्वामिना। यदाहं तस्करैः कितवैर्ग्रामणीभिर्नरेन्द्रामात्यैः पाषण्डिभिरन्यैरपि तादृशैः प्रार्थितास्मि, तदापि तांस्त्वामेव स्मृत्वा सेवे ।

दम्भः— (सान्तर्हासम् ।) अत एव सर्वलोकपतिव्रता खल्वसि । अद्य पुनरनुगतानपि मे गार्हपत्यादीन्यतः कुतश्चिदानीतैरपि शुष्मभिः समादधानया यज्ञपत्न्या त्वया न कदाचिदपि मामकमग्निहोत्रं विच्छिद्यते । पर्वकालेषु चानाविष्कृतपुष्पया त्वया दर्शपूर्णमासौ च नित्यमनुवर्त्येते निर्वर्त्यते च पिण्डपितृयज्ञादिकम् । का कथा प्रायश्चित्तस्य ?

कुहना— सन्तं पावं, सन्तं पावं ! जाअम्मि खु विच्छेए समाहाणिज्जं । ण खु काहे वि अम्हघरे अग्गीणं विच्छेओ । पसण्णाहिं खु कुळदेवआहिं णिच्चं रक्खिज्जन्ति अम्हाणं अग्गिणो । तह उप्पण्णं खु पुप्फं अणाविक्करणिज्जं । पत्तो वि अ पव्वसु ताहिं एव्व कुळदेवआहिं विलम्बीअदि पुप्फसमओ ।

शान्तं पापम्, शान्तं पापम् ! जाते खलु विच्छेदे समाधानीयम् । न खलु कदाप्यस्मद्गृहेऽग्नीनां विच्छेदः । प्रसन्नाभिः खलु कुलदेवताभिर्नित्यं रक्ष्यन्तेऽस्माकमग्नयः । तथा उत्पन्नं खलु पुष्पमनाविष्करणीयम् । प्राप्तोऽपि च पर्वसु ताभिरेव कुलदेवताभिर्विलम्ब्यते पुष्पसमयः ।

दम्भः—साधु कुहने, साधु । अस्मत्सहधर्मचारिणी खल्वसि ।

बहु मन्ये त्वां ब्राह्मण्यप्रतिष्ठापिकां यज्ञपत्नीं परमश्रोत्रियधर्मपत्नीम् । नित्यमेव खल्वशनायोदन्याभ्यामातुरस्य मे हरिवासरेषु मृष्टमपि भोजनमनाविष्कुर्वाणया त्वया प्राप्यते द्वादशीव्रतम् । प्रख्याप्यते च प्रतिगृहं साधनसंपत्तिसंभ्रमेण । किं तु किंचिद्रहस्यमुपदिशामि । सन्तीदानीमन्तिमयुगभूमिकाभेदा इव केचिदवधीरितसकलधर्माः प्रव्रजितवेषभाजः प्रकटितमायाविलासाः पूर्वदेवाः । ते च रावणधनंजयन्यायेन भवतीं जिघृक्षेयुः । अतो मत्समीपं कदाचिदपि नातिवर्तेथाः । न च परमब्राह्मणं मां मुहूर्तमपि त्वदन्याः परिचरितुमर्हन्ति । अहं पुनरधुना दिव्यादिव्यसर्वभोगसार्वभौमस्य राज्ञो महामोहस्यानुचितमाचरन्तमाततायिनं विवेकमभिचरितुं देव्या दुर्मत्या प्रार्थितोऽस्मि । यथा वत्स डम्भ, विश्वधर्मोपप्लावकेन त्वया विवेकः प्रध्वंसनीय इति । ततश्चाहं नित्यनिःस्पृहोऽपि दाक्षिण्यपरवशतया 'षट्स्वनभिचरन्पतेत्' इति महर्षिभाषितं चानुवर्तमानः कामप्यलक्ष्यां देवतामाराधयिषुरास्थितनियमोऽस्मि । तन्मे दिव्यगङ्गाजलाप्लुतलोकपालपुरोहितोपनीतानि पारिजातपुष्पफलान्युपाहर ।

कुहना— हद्धि हद्धि ! सअलाअमसारग्गहणविसारओ वि-

वेओ समदमप्पमुहेहिं अमच्चअणेहिं संरक्खिओ कहं अभिअरिज्जइ? तारिसेसु पवुत्तो अभिआरो कत्तुणो एव्व वाहं आवहइ त्ति सुणीअइ।

हा धिक् हा धिक्! सकलागमसारग्रहणविशारदो विवेकः शमदमप्रमुखैरमात्यजनैः संरक्षितः कथमभिचर्यते? तादृशेषु प्रयुक्तोऽभिचारः कर्तुरेव बाधामावहतीति श्रूयते।

दम्भः— अयि मुग्धब्राह्मणि, अविचारितास्मद्वैभवा किं भाषसे?

विद्याश्चतुष्कसहिता विदिता द्विसप्त
क्षिप्रं चतुर्गुणितचन्द्रकलाः कलाश्च।
काले च साधु विहिताः क्रतवः सहस्रं
धर्मध्वजाश्च भुवनेषु मया निबद्धाः॥ ९॥

अयि परमधार्मिकसहधर्मचारिणि, आस्तामिदं तावद्विद्याचारमाहात्म्यम्। निःस्पृहत्वमपि निपुणमवधारय।

निर्जित्य क्षितिमण्डलं भृगुपतिर्मह्यं प्रदातुं पुनः
प्रह्वः प्रार्थयत न्यषेधि च मया विश्वं तृणीकुर्वता।
अस्मद्वैभवदृष्टिसंभृतचमत्कारैरमर्त्येश्वरै-
र्दत्तौ धिक्कृतवानहं शमधनः स्वर्गापवर्गावपि॥

कुहना— (सविमर्शम्) एव्वं णाम महप्पहावाणं तुम्हाणं विवेआहिआरो । किं सेणो अण्णारिसो वा जो वि को वि, जत्थ अहं सहधम्मआरिणी होम्मि ।

एवं नाम महाप्रभावाणां युष्माकं विवेकाभिचारः किं श्येनः अन्यादृशो वा योऽपि कोऽपि, यत्राहं सहधर्मचारिणी भवामि ।

दम्भः— अयि महाश्रोत्रियधर्मपत्नि, महानुभावानामस्मदन्तेवासिनामत्यन्तरहस्यमिदमावेदयामि । सखीभ्यस्तृष्णादिभ्योऽपि नैतद्वृयाः । न खलु श्येनादिवद्विशेषतो विहितोऽयमभिचारः । किं तु,

ये तु धर्मतयाधीतास्ते सर्वे मत्परिग्रहात् ।
अविशेषेण गच्छन्ति विवेकस्याभिचारताम् ॥ ३ ॥

कुहना— सुट्ठु चिन्तिअं । को उण इमस्सिं परपीडणजण्णे तुम्हाणं उवदेसं कुणुज्ज ?

सुष्ठु चिन्तितम् । कः पुनरस्मिन्परपीडनयज्ञे युष्माकमुपदेशं कुर्यात् ?

दम्भः— अहह ! अयि मुग्धे, सर्वज्ञस्य मे किमन्येनोपदेष्ट्रा । सर्वेऽपि हि पण्डितंमन्या मामेवाश्रित्य संशयं प्रश-

मयन्ति। अथापि मयेदानीं साक्षिमात्रतया स्थापितः कश्चि-दुत्कृष्टसर्वजनतिरस्कारको गर्वो नाम सर्वजनहृदयसंवादी महामोहसमयमहोपाध्यायः। तस्य चेदानीमागमनं प्रती-क्ष्यास्मिन्सिद्धाश्रमे नवकृत्वः पुण्याहपूते संभृतसंभारः सप्त-र्षिभिः प्रदिष्टां बृसीमधितिष्ठामि।

कुहना— जुत्तं आअरिअं। कज्जसिद्धी अ तुम्ह करगआ होज्ज।

युक्तमाचरितम्। कार्यसिद्धिश्च युष्माकं करगता भूयात्।

दम्भः— (निमित्तं सूचयन्।) अस्मत्कुलधर्मपालिनि कुहने, स्पन्दते मम दक्षिणं चक्षुः। अद्यैव च सुहृत्समागमः सं-पत्स्यते। (पुरस्तादवलोक्य।) कः खल्वसौ ज्वलत्प्रभाकञ्चु-कितदुर्निरीक्ष्यमूर्तिर्महात्मा मध्यमं लोकमवतीर्यास्मदाश्र-माभिमुखमागच्छति?

(ततः प्रविशति परिगृहीतपृथुलपादुकः प्रतिक्षणविक्षिप्यमाणवि-कटभुजदण्डो हृदनरदण्डावलम्बितप्रतिज्ञापत्रिकापताको दर्पः।)

दर्पः— अहं किल राज्ञा महामोहेन प्रकृष्टजनतिरस्काराय प्रणिहितः सकललोकतारतम्यदिदृक्षया परिक्रान्तः पितामह-गृहान्मध्यमलोकमवतरन्नाचक्रवालमवलोकितदिशाचक्रवालः पुरंदरपुरोगमैर्लोकपालैरभ्यर्चितः सुरभिमदिरासुधाचन्द्रपा-

रिजातमणिवरावितरणमहावदान्येन मन्दरमन्थमथनसंक्षोभ-सर्वसहेन मधुकैटभमथनबन्धुना सिन्धुना समाहृतं हारोपहारमाबिभ्राणः प्रत्यागतोऽस्मि भारतं वर्षम् ।

अथ च,

त्रयोदशमिवादित्यं रुद्राणां द्वादशं तथा ।
मन्वीत नियतं लोको वसूनां नवमं च माम् ॥ ४ ॥

(विचिन्त्य सरोपहासम् ।) अहो नु खलु जगतो मौढ्यम् ! येषामस्मदनुचरप्रतिनिधिपर्वण्यप्यवस्थानमपहास्यं तेऽपि मत्साम्यमाधिक्यं वा प्रतिलब्धुं मोघवृत्तिं मनोरथमारोहन्ति । इह हि,

छन्दश्छन्दितबुद्धयः पदविदः कल्पे विकल्पत्यजः
शिक्षाशिक्षितमानसा विगणितज्योतिर्गणावृत्तयः ।
निर्णीतार्थनिरुक्तयस्त्रिविधया मीमांसया मांसला
नृत्यन्तो नयविस्तरेषु सुधियः सर्वे मया खर्विताः ॥

(आकाशे ।) रे रे बालिश, किं ब्रवीषि ? कुतस्तवेयं शिक्षा कीदृशी च परिचितिरिति ?

(सहस्तास्फालनं विहस्य ।)

विधिमन्तरेण विहगेन कुतः
पयसोरशिक्ष्यत विवेकविधिः ।

कति वा दिनानि वद पर्यचिनो-
त्कलशीसुतः कवलयञ्जलधिम् ॥ ६ ॥

आस्तां तावद्विश्वतोमुखीयमास्माकी विद्या । अभिजनवृत्ता-
भ्यामप्यहं निःसमाभ्यधिकः । तथा हि,

मद्वंशोद्भवयाजनार्हपुरुषाभावादमुष्मिञ्जग-
त्या गोत्रप्रथमादनश्वरतया प्रख्यातमस्मत्कुलम् ।
अप्रत्यक्षमनक्षपीडनविधिप्रागल्भ्यतः स्थापितं
विष्वग्वृत्ति तपः परं किमपि मे विश्वाधिकं के विदुः ॥

(पुरस्तात्पश्यन्) अहह !

बहव इह नश्छात्रा बाह्याः कुदृष्टय इत्यमी
मिषति विबुधस्तोमे मेरुं विगृहयितुं क्षमाः ।
प्रबलकुहनागम्भीराभिः प्रलोभनयुक्तिभि-
र्जडबधिरपङ्ग्वन्धप्रायं जगज्जनयन्ति च ॥ ८ ॥

अथवा,

अनपह्नुतवद्भिरद्य याव-
त्प्रतिपक्षानिह किं प्रमाणवर्गैः ।
स्ववशे विनिवेशयामि विश्वं
मणिमन्त्रौषधिवञ्चनोपजापैः ॥ ९ ॥

किमाह कश्चित्प्रतिष्ठिते प्रमाणवर्गे कथं कैश्चिदेवं पाटच्चर-
वृत्तिः प्रतिपत्तव्येति ?

(सरोपहुंकारम् ।) पश्य, अरे ब्राह्मणापशद, सार्वलौकिकं
गगनतलमलिनिमप्रत्यक्षं किं न प्रामाणिकैः परिभूयते ?

अपि च,

षड्भिः पूर्वप्रणीतैरलमिह समयैः श्रद्दधानप्रमाणै-
र्वस्तुस्थित्यैकरूप्ये मतिविहतिहते कस्य कीदृग्व्यवस्था ।
अक्षुभ्यद्भिर्विकक्ष्याव्यवहरणसहानस्मदुन्नीतनीत्या
सिद्धान्सिद्धान्तभेदानमदुपहितधियः प्रत्यवस्थापयन्तु ॥

(अपसव्यं पश्यन् ।) एते मगधकलिङ्गान्ध्रद्रमिडकर्णाटकेरल-
कोङ्कणादयो जनपदाः । अहह !

अष्टाचत्वारिंशतं बौद्धभेदा-
न्नीचोक्त्याहं हेलया निर्मिमाणः ।
अध्यासीनो बोधिवृक्षस्य मूलं
विद्यादर्पं वैदिकानामहार्षम् ॥ ११ ॥

ततः प्रभृति सुगृहीतनामानो नाममात्रनिःशेषितविपक्षाः
सप्तद्वीपनिहितजयस्तम्भाः संचरन्त्यस्माकमन्तेवासिनः ।

अपि च,

अद्वैतं क्वचिदर्पितं क्वचिदिह द्वैतं मया साधितं
द्वैताद्वैतसमाहृतिः क्वचिदसौ दुःस्था व्यवस्थापिता ।
तत्तद्भक्तिसुधाग्रहोदितकथाकल्लोलतो वादिनां
मन्ये सम्प्रति मल्लमेषसमरप्रेक्षारसं प्राप्नुमः ॥१२॥

(परिवृत्यावलोक्य ।) एते पुनर्यवनतुरुष्काद्युपप्लुताः प्रत्यन्त-देशाः । इह च,

वादद्यूतपणं प्रकल्प्य किमपि क्षिप्ताभिमानः कथ-
ङ्कश्चिद्वैदिकपद्धतिं द्विजपतिः क्षिप्रं मया त्याजितः ।
अर्हद्बुद्धबृहस्पतिप्रभृतिभिः क्लृप्तान्कृतान्तक्रमा-
नन्योन्यव्यतिहारितानपि पठन्व्यामोहयत्यर्भकान् ॥

अमी च पशुमृगपक्ष्यादिकल्पैरनार्यैरधिष्ठिता नास्मद्दृष्टि-गोचरतामर्हन्ति । एतेष्वनिश्रिताक्षराः कक्षावलम्बिनपु-स्तका विस्तारितकूर्चभाराः केचिदेते विपश्चित इवा-भान्ति । आः प्रतारितोऽस्मि गाढमापातदृष्ट्या । तथा हि,

अनियतबहुजल्पैरल्पबोधावलिप्तै-
रवमतगुरुवर्गैरत्रिवर्गापवर्गैः ।
अभिनयविधुताङ्गैरङ्गुलीनृत्तसारै-
रलमिह जडभूभृत्पीठमर्दैरमीभिः ॥ १४ ॥

(उत्तरतो दृष्टिं दत्त्वा) कश्चिदिहासौ काश्मीरतो वा जलंधराद्वा

दक्षिणाभिमुखः समायाति । एतस्मात्तावत्प्रिययोरवस्थानं परिपृच्छामि । भद्र सुब्राह्मण, किं जानासि दुर्मतिसमादेशाद्द्रिराजपरिक्रमणाय प्रस्थितयोरस्मद्गृहिण्योरीर्ष्यासूययोरधुनातनं वृत्तान्तम् ? (कर्णं दत्त्वा) किमाह ? ते किल सुमतिसखीभिर्मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाभिः प्रतारिकाभिः कस्यांचिन्निवृत्तिपथसुरङ्गायां निरुद्धे इति ? (सक्रोधम्) आः पापोऽयमलीकवादी ब्राह्मणवेतालः ! रे रे दुरात्मन् वैधवेय श्रोत्रियब्रह्मराक्षस, कथं सर्वलोकाभिसरणेऽप्यस्मत्सहधर्मचारिणीत्वमनुज्झन्त्योर्महाभागयोरनयोरेतादृशमत्याहितं संभविष्यति ? (निर्वर्ण्य ।) प्रागप्यवगतोऽयं पर्वतीयैर्व्याधपतिभिः प्रतिजनपदं प्रणिधिभावेन प्रेषितः पर्यटनशीलः कश्चित्पान्थः । (सपरिहासम् ।) अहो देशकालविशेषसंभवोऽयं दोषसमवायः ।

यथा,

श्वश्रूरस्य दिगम्बरव्रतवती संबन्धिनः सौगता
माता चास्य पिता च पाशुपतिनौ वैशेषिको देशिकः ।
जाया तिष्ठति सांख्ययोगसमये चार्वाकशिष्यः सखा
मिथ्याचारसमाह्वयः स्वयमसौ विप्लावको वैदिकः ॥

तदयं मिथ्याचारनामा व्याधप्रणिधिरलीकवादी चासंभाष्यो

मादृशैर्महात्मभिः । एतदवलोकनदोषपरिहाराय दिवाकरमात्मानं वा पश्यामि । (विकटं परिक्रम्य) अहह महानर्थोऽयमिह गङ्गायमुनयोरमी मध्यमा जनपदाः । एतेषु चावधीरितबृहस्पतिप्रज्ञानामस्माकमनन्तसिद्धान्तवृष्टिकबुरमुपन्यासं प्रजापतिपशुपतिदत्तवरोऽपि कः पुनः प्रत्येष्यति ! कुतः पुनरनुवादादयः ? इह चापवर्गमार्गनिरोधोद्यतेनात्मस्वामिना ममाहूतैरपरान्तवासिभिर्म्लेच्छभूपतिभिरधरोत्तरीकृता राजधान्यः । चरन्ति चात्र केचिदमी चक्रवर्तिनो डाम्भिकानाम् । एते च,

अयाचन्तः किंचित्स्वयमुपनतेऽनादरगिरो
धनायाशिल्पीसहचरितसाकूतगतयः ।
निवृत्त्याख्ये धर्मे स्थितिमभिनयन्तो निरुपधिं
नमस्यन्ते सद्भिर्नवमरसनाडिंधमदृशः ॥ १६ ॥

अपि च, हन्तैतत्कलेरनङ्कुशमाधिराज्यं महामोहस्य वा तपसा परिपाकः ।

स्वतन्त्रतरत्वरणिनीसुरतकेलिसौत्रामणी-
रसार्पितमनोभवां रहसि निर्विशद्भिः क्षपाम् ।
दिवा विविधभूमिकाविहितकञ्चुकैर्वञ्च्यते
वियातकितवैरिदं वितथदत्तचित्तं जगत् ॥ १७ ॥

अत्र चामी म्लेच्छाधिष्ठितं देशमपरित्यजतां बहिरावरणमात्रसंरक्षितवर्णाश्रमधर्माणामनन्यगतिकानां द्विजानामग्रहाराः । एतेषु च,

संस्काराः परमुत्सवैकवपुषः संध्याविनोदावधिः
सावित्री जनवादजर्झरतनुः शौचं नटप्रायिकम् ।
इत्थं मोहमहीपतेरनुमते विश्वं विपर्यस्यतः
कालस्यैष कलेरलेपकमतव्यक्तक्रमः प्रक्रमः ॥

अहो नु खल्वयमपि महानत्र धर्मक्रमः ।

तरुणाकृतयः कचेषु कृष्णा-
स्त इमे दम्पतयः सहैव साध्यम् ।
इतरेतरदैवतं भजन्ते
मदनोपज्ञमजस्रमग्निहोत्रम् ॥ १९ ॥

अपि च,

प्रतिवीथिकमाश्रयन्त एते
कुहनामुक्तिमयीं कुसीदवृत्तिम् ।
अपरीक्षितशिष्यमत्र सर्वे
शुकवद्ब्रह्म पठन्ति शुद्धवेषाः ॥ २० ॥

(अन्यतोऽवलोक्य) एते चित्रार्पितमुक्तपुरुषसंनिभाः पुराणमठभित्तिकोणमाश्रित्य जोषमासते । (सूक्ष्मं निर्वर्ण्य) भ-

हहार्मा दीर्घतरदर्भपूलपूरिताङ्गुलीविवरेण दक्षिणकरेण नासिकां कबलयन्तः प्राणसंशयेनापि प्राणसंयमनमभिनयन्ति । (सहस्तास्फालनम्)

अपटुर्फाणतिभावाद्बिभ्रतो मौनमुद्रा-
मनितरशरणत्वादादृतान्योन्यसंघाः ।
अगतिविहितभिक्षावृत्तयः केचिदेते
चिरविधृततुरङ्गब्रह्मचर्या महान्तः ॥ २१ ॥

[सोपक्रोशं हस्तौ विधून्वन् ।]

अनल्पमदपित्तलैरनुपरुद्धमानग्रहै-
रजल्परणकर्कशैरपरिदृष्टतर्कक्रमैः ।
अतथ्यनियमस्थितैरनतिवृत्तडम्भोद्यमै-
रशिक्षितचमत्कृतैरलमसद्भिरेतादृशैः ॥ २२ ॥

(अन्यतो दृष्टिं प्रसारयन्) अमी पुनरमुष्टिमेययज्ञोपवीतसंछन्नवक्षसः करावलम्बिताक्षमालाः करचरणनयननासादिषु मन्त्रवर्णान्निरन्तरं न्यस्यन्तस्तीर्थयात्रोत्सुकपथिकसार्थयातायातपद्धतिपरिसरप्रतिष्ठापितं चेलाजिनकुशोत्तरमासनमधितिष्ठन्ति । हन्तैषां महायोगिनामप्यद्भुतं नैरपेक्ष्यम्, येन स्वयमप्यन्तर्हसन्ति । यतश्च,

दम्भस्येव ध्वजमामितया मण्डितं दर्भमुष्ट्या
द्राघीयांसं कमपि पुरतः संप्रतिष्ठाप्य दण्डम् ।
पादोपान्तप्रणिहितधनान्प्राणिनो भक्तिनम्रा-
न्नावेक्षन्ते कितवमुनयो नामतस्तीर्थपादाः ॥

अहहामी निरन्तरमान्तरं ध्यानमभिनयन्तः पुरः प्रतिष्ठा पितां देवतामपि नोद्वीक्षन्ते । अभ्यर्णमागतानप्याचार्य-मातापितृप्रमुखानर्धनिर्मीलितेन लोचनेनावलोकयन्तोऽप्य-नवलोकनं नाटयन्ति । का कथा प्रणामादीनाम्? एतेषु च,

शमदमवृत्तसमाधिषु निःस्पृहभावे च नैष्ठिका डम्भाः ।
अयुतायुतांशकक्ष्यामडम्भडम्भस्य नार्हन्ति ॥ २४ ॥

अयं पुनरिहानुपतितमार्जारचकवृत्तीनां त्रयीविद्यातपस्विना-मग्रगण्यो महातपाः,

शिक्षाविशेषनिभृताकृतिरूर्ध्वबाहुः
प्रक्रीडयन्निव निजां तपसि प्रतिष्ठाम् ।
दर्भावृते क्षितितले निहितैकपाद-
श्चित्रं सजीवमिव तिष्ठति डाम्भिकेन्द्रः ॥ २५ ॥

इतश्चायमेतादृशो यायजूकः,

अलिकचिबुकनासाजानुबाहूदराद्यै-
र्विवृतनतिविशेषो मृत्तिकालेपचिह्नैः ।

कनकगिरिमिवेच्छन्कश्चिदग्नीन्समिन्द्धे
  मुकुलितनयनार्धो मूर्तिमानेष दम्भः ॥ २६ ॥

(परिवृत्यावलोक्य) अहो नु खलु काषायदण्डमात्रशरणानां कलियुगसंन्यासिनां नैरपेक्ष्यम् ।

भिक्षेति शिष्यजनरक्षणदक्षिणेति
  शाटीति शाश्वतमठोपधिकल्पनेति ।
ग्रन्थोपसंग्रहणमूल्यमिति ब्रुवाणाः
  संन्यासिनोऽपि दधते सततं धनायाम् ॥

(सहर्षम्) नूनमीदृशपुरुषावष्टब्धे जीवलोके सिद्धप्रायं समीहितं महामोहस्य । अथाप्येतदिह सितासितनदीसंभेदो विवेकस्थानमिव किंचिदाभाति । यदुत,

आचारोद्धिसैकतप्रतिनिधिमृत्पिण्डकूटः क्वचि-
  त्पापच्छेदनशस्त्रजालपरुषः कुत्रापि दर्भोत्करः ।
पूजाशेषितपुष्पपल्लवफलस्तोमः स्फुरत्यन्यतो
  मन्ये कस्यचिदेतदाश्रमपदं मान्यं महायोगिनः ॥

अत्र च,

विरुद्धपतिकर्दमं विषयवृत्तिविन्ध्याटवीं
  त्रिवर्गमृगतृष्णिकां त्रिगुणवागुरायन्त्रणाम् ।

निवर्त्य नियमक्रमैः स्फुरति मुक्तवल्कोऽप्यसा-
वपत्यमथ वाग्रजः सवितुरेष तातोऽपि वा ॥

उपसर्पामि तावदेनम् । (इत्याश्रममासीदति। निमित्तं सूचयन्, सहर्षम्) नूनमिह मे प्रियासमागममत्यासन्नमभिव्यनक्ति दर्शितस्पन्दलास्यं दक्षिणं चक्षुः ।

(ततः प्रविशति प्रव्राजितरूपधारिण्यसूया ।)

असूया— अहं हि विवेकपरिपन्थिचूडामणेर्महाराजस्य महामोहस्य देव्या दुर्मत्या विश्वजनहृदयविस्रम्भकवेषपरिग्रहेण विदुषां चित्तमुपप्लावयितुमादिष्टा परिक्रान्तचतुर्दशभुवना प्रयागतीर्थमवगाह्य प्रतिगतास्मि भगवतो धर्मध्वजाख्यस्य कुलपतेराश्रमम् । निपुणमिहापि गुणवद्विषये दोषानुद्घाटयितुं चारतन्त्रं तन्त्रयितव्यम् । (स्वसामर्थ्यं बहुमत्य)

मयि दत्तावधानायां विश्वदोषापहारिणा ।
न शक्यमीश्वरेणापि निरवद्येन वर्तितुम् ॥ ३० ॥

निरङ्कुशाः खलु मत्परिगृहीताः पुरुषा नित्यमविद्यमानमपि दोषं विद्यमानवदापादयन्ति । किमुत विद्यमानम् ।

तथा हि,

निरवधिगुणग्रामे रामे निरागसि वागसि-
स्फुरणमुषितालोका लोका वदन्ति सदन्तिके ।

त्वरतनुहृतिं वालिद्रोहं मनागपमर्षणं
परिमितगुणे स्वप्रावश्ये मुधा किमुदासते ॥३१॥

(परिक्रम्य) क एते प्रत्यासन्नसुरसरिदनूपनीपवनमहीतलनिहितयोगासनाः स्थिरतरपर्यङ्कबन्धबन्धुरनिभृतोन्नततररजुकाया मुण्डजटिलशिखाजटा मुनयः । (निर्वर्ण्य) हन्त विदितमेतत्! (सान्तर्हासम्।)

स्तनभरनतमन्तर्ब्रह्म संचिन्तयन्तः
पुलकितनिभृताङ्गाः पुष्पबाणागमस्थाः ।
विजितकरणवर्गा विश्रुतात्मान एते
मुषितनिखिलधर्मा मुक्तभावं भजन्ते ॥३२॥

नामतश्चैतान्निर्दिशामि ।

श्रद्धायाजी षड्रसब्रह्मवादी
कामैकान्ती काकणीनिष्कदामः ।
मार्जाराणां कुक्कुटानां बकानां
छात्रा एते सिद्धचार्वाकतन्त्राः ॥ ३३ ॥

स्वस्ति चैनादृशां स्वोपकारमात्रसंरम्भाय । दृश्यते हि,

नवदलपुटे कल्प्या यस्य प्रभोरपि तल्पधी-
र्नटपरिवृढो यस्याधस्ताच्छ्रमं शमयिष्यते ।

त्रटविटपिनस्तस्याङ्कुरानत्रुटपल्लवा-
न्स्थपुटचटसापेक्षी भिक्षुः प्रतिक्षणमीक्षते ॥३४॥

(आकाशे कर्णं दत्त्वा) किं ब्रूथ भिक्षवः ? प्रव्रज्यापरिग्रहः परिवदनं चेति विप्रतिषिद्धमिति ? ही ही ! निगृहीता एव यूयं स्ववचनविरोधेन । प्रव्राजिताः खलु भवन्तोऽपि स्वगृहेभ्यः, परिवदन्ति च मामिति । (अन्यतोऽवलोक्य) अयमपरः कश्चिदिह रौक्मकुण्डलदण्डकमण्डलुमण्डितः कटितटनिबिडनिगुम्भितदर्भरज्जुः अष्टकाश्राद्धभोजननिरन्तराध्मातकुक्षिरनवरतविरचितहुंकारभर्त्सितपुरोवर्तिजन इतस्ततो दत्तदृष्टिस्तृणीकृतजगत्त्रयस्त्रैविष्टपैरपि दुष्प्रवेशं धर्मध्वजस्य कुलपतेराश्रममुपजिगमिषति। इमं तावदाश्रमद्वारोपरोधेन तस्थुषी विशेषतो विविदिषामि ।

दर्पः— (उपसृत्य प्रश्रयमभिनयन्) अयि भगवति, भारतकथाप्रसिद्धवैभवा प्रव्रजिताश्रमाधिदेवताकल्पा प्रत्यायितयोगसिद्धिः सुलभैव संदृश्यसे । तदहमिह ग्रामकुलगोत्रादिभिर्विशेषतस्त्वां विजिज्ञासे ।

असूया— भद्र, अन्तिमाश्रमप्रविष्टैरवक्तव्यं पृच्छसि । अप्रणम्य तु मां कथं यूपवत्तिष्ठसि ?

दर्पः— वयःकर्मविद्यादिभिरधिकोऽहम्, आश्रमाधिका तु

भवती । इह तु नन्तृनन्तव्यभावे संदिहानस्तिष्ठामि ।

असूया— अथ तह्यस्मिन्नाश्रमे योऽसौ कुलपतिरशेषधर्मविदास्ते, तमेव धर्मसंकटं पृच्छावः ।

दर्पः— यदभिमतं भवत्यास्तदभ्युपगच्छामि । तिष्ठत्वयं विमर्शः । किं तु किंचिदन्तर्वर्तते ।

भवतीं संनिवेशेन भाववीक्षितचेष्टितैः ।
अनुभूतचरीं मन्ये वेषस्तु विषमस्तव ॥ ३५ ॥

असूया— अहमपि दृष्टपूर्वमिव भवन्तं भावयामि । तिष्ठत्वयं विमर्शः । परमहंसपरिव्राजकैरपि महानुभावैर्वृत्तवृद्धेति क्रियासमभिहारेण वन्दितपादां महाभागां मामप्रणम्य दीपदण्डवत्तिष्ठतः पाण्डरपटस्य ते प्रायश्चित्तिं ब्राह्मणेन विधापयितुं तव च शुद्धिमापादयितुमिच्छामि ।

दर्पः— (स्वगतम्) परिगृहीतान्त्याश्रमा प्रगल्भमिव किं प्रजल्पति ? (प्रकाशम्, सविचिकित्सम् ।) अस्तु तह्यमावाश्रमस्वामी प्रष्टव्यः ।

(इत्युभावुपसर्पतः ।)

दम्भः— (उभौ दृष्ट्वा मौनव्रतमभिनीय पत्नीं चेष्टया चोदयति ।)

कुहना— (ससंभ्रममुपसृत्य) भद्द बम्हण, भअवइ सण्णासि-

णि, तुम्हेहिं अम्हघरवइसआसादो दूरे ठाअव्वं। दीहमग्गागमणदूसिआणं तुम्हाणं अकिअमज्जणाणं अच्चासत्ती दूरपरिहरणिज्जा। मन्तसिद्धिपरिपन्थिणी अ तुम्हाणं छाआ महाजोइविग्गहे मा होज्ज। णं खु महप्पाणो वि मुणिअणा दूरे पणमन्ति। तेहिं वि उवणीअं भाईरहीसळिळं ण काहे वि घरसामी हत्थेण घेप्पइ।

भद्र ब्राह्मण, भगवति संन्यासिनि, युवाभ्यामस्मद्गृहपतिसकाशाद्दूरे स्थातव्यम्। दीर्घमार्गागमनदूषितयोर्युवयोरकृतमज्जनयोरत्यासत्तिर्दूरपरिहरणीया। मन्त्रसिद्धिपरिपन्थिनी च युवयोश्छाया महायोगिविग्रहे मा भूत्। एनं खलु महात्मानोऽपि मुनिजना दूरे प्रणमन्ति। तैरप्युपनीतं भागीरथीसलिलं न कदापि गृहस्वामी हस्तेन गृह्णाति।

दर्पः— अतिमहानयमपूर्वदम्पत्योर्युवयोर्धर्मनियमः। अपि च वयमाप्लुता गङ्गायमुनासंगमे पुण्यतमैश्च मन्त्रैः पुनः पुनः प्रोक्षिताः। आदित्यवत्तेजस्विनां स्वयंप्रकाशविग्रहाणामस्माकं किं त्वया च्छायोपलभ्यते? लभ्यते तु परं निरयपातः। अह ह सर्वलोकसंभावितं सर्वाधिकं मामतिथिमिमां च परमहंसपरिव्राजिकामन्योन्यमनन्तृनन्तव्यभावसंशयनिर्मोच-

नाथ समधिगतावनाद्दृत्य नूनमसौ ते पतिराश्रमापस्मारो मौनव्याजेन स्वमौढ्यमेव प्रच्छादयति !

दम्भः— (सभ्रूक्षेपं हुङ्करोति ।)

कुहना— (सरभसमुपसृत्य करतलेन मुखं पिधाय) महप्पहाव धम्मध्धअ, वाअणिअमं जोग्गेण कम्मणा मोक्कूण जोग्गाणं अइहीणं जोग्गं पडिवअणं दाअव्वं ।

महाप्रभाव धर्मध्वज, वाङ्नियमं योग्येन कर्मणा मुक्त्वा योग्ययोरतिथ्योर्योग्यं प्रतिवचनं दातव्यम् ।

दम्भः— (प्राणसंयमनमभिनीय प्रणवमुच्चार्य स्वगतम्) अकालोपनतमिदमसंभाष्यसंभाषणम् । (प्रकाशम्) रे रे व्रात्यब्राह्मण मूढजनमूर्धाभिषिक्त, स्वमौढ्यप्रच्छादकं मां प्रख्यापयसि । दिष्ट्या खलु मया तपःसंक्षयभीरुणा नैतावन्तं कालं शप्यसे । शप्ताः खलु मया कति कति भस्मसात्समपद्यन्त । अविदितपूर्व दुराचार, दूरं गच्छ गच्छ । मा ते भूत्मम दृष्टितेजसा भस्मीभावः ।

दर्पः— (सक्रोधम्) रे रे मूढ, द्विजातिरिति जातिबहुमानादेव मया पादेन शिरसि न ताड्यसे । अपि च,

तुण्डीरं मण्डलं मे कुलपतिरपि च स्कन्दभूपालवन्द्यः
क्षेत्रं सत्यव्रताख्यं क्षितितलतिलकं क्षुद्रकाञ्च्यग्रहारः ।

प्रख्यातः शिष्यभूम्ना दिशि दिशि भवता कूपकूर्मोपमेन
स्थाता वादाहवेषु स्थविर कथमहं न श्रुतो नापि दृष्टः॥

(विहस्य) अहो महादाम्भिक, अविदितमदीयाचार, किमिति दुराचार इत्युपक्रोशसि? अथ वा कः खल्वयं मया विना मत्प्रभावज्ञः? यस्य मे महायोगिनोऽपि अभिजनविद्यावृत्तेषु षोडशीमपि कलां नार्हन्ति, किमुत पृथग्जनाः। अत एव हि श्रोत्रियानपि त्रिवर्षपूर्वान्न नमस्करोमि। किं न वेत्थ मामकं धर्मप्रवर्तनाभिसंधिम्?

रथ्यावादविशङ्क्यमानजरठासंबन्धिसंभाषणा-
त्यक्ता हन्त पतिव्रता गुणनिधिः सत्रासमम्बा मया।
विद्यातश्च विवाहतश्च विदितादाचारतश्च क्षितौ
कूटस्थाभ्यधिकस्य मे किमधिकः को वा समः कथ्यते॥

डम्भः— अरे ब्रह्मबन्धो दुर्विनीत दुराग्रह, यद्येवं त्वमास्थितसमाचारः किं न परिव्राजिकां प्रणमसि? पितरमिव सर्वलोकाभ्यर्चितं विदितसकलवेदितव्यैर्महात्मभिरप्यविदितवैभवं त्रिवर्षपूर्वं श्रोत्रियं मां धर्मपत्नीं च मम पतिव्रतावृत्तिनियमेन प्रत्यक्षितपरावरतत्त्वैरपि पितामहादिभिः क्रियासमभिहारेण कृतनमस्कारां किं नाभिवादयसि?

दर्पः— हे धर्मध्वज, आत्मश्लाघापातकिन्, अद्य खलु

पूज्यपूजाव्यतिक्रमेण कपूयां योनिं प्रतिपत्स्यसे श्वयोनिं वा चण्डालयोनिं वा । अहमपि सर्वलोकसंचारी त्वदभ्यर्चकं क्वापि कमपि न पश्यामि । (सोपहासम्) भो जडवञ्चक,

प्रजानां पतयो दृष्टाः पशूनां मृहतामपि ।
न च त्वमधिकस्तेभ्यो न चास्मान्बहुमन्यसे ॥

नूनमधिकजनपरिवादेन सहसैव निरयं गमिष्यसि ।

कुहना— भअवइ, एसो दुब्बम्हणो महेसिपरिवाएण विणासं पडिवज्जइ ।

भगवति, एष दुर्ब्राह्मणो महर्षिपरिवादेन विनाशं प्रतिपद्यते ।

असूया— अयि धार्मिकपत्नि, दुर्ब्राह्मणीव किमिति नामाभ्यागतमतिथिमधिक्षिपसि ? किं तु अन्योन्यपरिवादिनावेतौ महानुभावौ क्षणमावाभ्यां क्षन्तव्यौ ।

डम्भः— (सक्रोधम्) रे रे वाचाटवायस, सारमेय इव वृथापर्यटनशीलोऽसि । तथा हि,

जातिमात्रशरणा बहिष्कृताः
केचिदाहृतजघन्यवृत्तयः ।

रोषणा विपरिधाविनो मुधा
क्षेपयन्ति जनमुज्झितह्रियः ॥ ३९ ॥

दर्पः— (महस्तास्फालनं विहस्य) यथावस्थितवादिने मह्यं मर्कट इव किमिति कुप्यसि ?

डम्भः— रे रे स्तम्भ इव वृथास्थूलस्त्वं विश्ववृत्तान्तं न जानासि ।

मयि चरति कदाचित्सत्यलोकोपकण्ठे
सपदि सनकमुख्यैः साकमभ्युज्जिहानः ।
सविनयनिभृताङ्गः सप्तशः क्षालितेन
स्वयमुदवहदर्घ्यं पाणिना पद्मयोनिः ॥ ४० ॥

कति कतीह पुरातनतापसाः
कमलसंभववंशसमुद्भवाः ।
अतितरन्ति महान्त्यपि पातका-
न्यहह मामकपादजलाप्लुताः ॥ ४१ ॥

कुहना— सच्चं एदं, दिट्ठं मए वि महधम्मआरिणीए ।
सत्यमेतत्, दृष्टं मयापि सहधर्मचारिण्या ।

दर्पः— (स्वगतम्) नूनमयमार्यो डम्भः, इयमपि कुहना । न खल्वन्येषामीदृशं चारित्रमतिवदनं वा संभवति । तदे-

तावेवास्मद्वन्धुभूतावभ्युपगमयामि। (प्रकाशम्) भगवति विश्ववेदिनि, युक्तिसिद्धमिह किमपि भगवत्यै निवेदयामि।

परधनहरणप्रवीणभावा
कुटिलमतिः कुहनेव मेयमार्या।
पशुवधपरिशेषनामयज्ञः
स्ववशजनः स्वयमेव डम्भ एषः॥ ४२॥

तत्कथमेतत्सकाशाद्धर्मसंकटं मोक्ष्यावः।

असूया— अहमप्येवं संभावयामि।

डम्भः— (सान्तर्हासम्) युवामप्यहं युक्तितः स्थापयामि।

ध्रुवमत्र गुणोत्तरापवादी
ध्वनिसारः स्वयमागतोऽसि दर्पः।
परिकल्पितवीतरागवेषा
तव भार्येव भवेदसावसूया॥ ४३॥

(नेपथ्ये) गृहपतिरतिथिश्च सत्यवादिनावेतौ गौडलाटधार्मिकौ।

(सर्वे सप्रत्यभिज्ञं परस्परमवलोक्य सतोषमभिनयन्ति।)

डम्भः— (सानन्दम्) सखे दर्प, अभिव्यञ्जिता वयमशरीरिण्या भारत्या।

दर्पः— अवितथवादिनी खल्वेषा । तदार्येणापराधो मामकः क्षन्तव्यः ।

दम्भः— मयापि खल्वपराद्धम् ।

(दम्भदर्पावन्योन्यमञ्जलिं बध्नीतः, निबध्नीतश्च प्रियवचनम् । असूयाकुहने गाढं मिथः श्लिष्यतः ।)

दम्भदर्पौ— यथामनोरथमिह वयं यदृच्छया देव्या समागताः । अभिगन्तव्यस्त्वनन्तरं समये महाराजः ।

(ततः प्रविशति महामोहो दुर्मतिश्च ।)

महामोहः— (विचिन्त्य) प्रिये, महासाहसिकस्य कुलघ्नस्य विवेकस्य विध्वंसने कृतप्रतिज्ञेन मया समाधिसाकाङ्क्षपुरुषसंक्षोभणाय प्रेषिताः सिंहवनगुप्तिन्यायेन परस्पराभिरक्षिताश्च कामक्रोधादयः कालोपपन्नकातर्यकलुषिताः सैकतसेतव इव भग्नव्यूहाः प्रतिनिवृत्य कथमप्यस्मन्मुखमवलोकयितुमक्षमाः प्रतिदिशं प्रस्थाय प्रायोपवेशमास्थिता इत्युपश्रुतमस्माभिः । तदिह भवत्या तत्प्रेयसी रतिजिघांसातृष्णास्तत्सकाशं गमयित्वा मामकास्ते मन्त्रिणः समाश्वासयितव्याः ।

दुर्मतिः— अय्यउत्त, पुव्वं एव्व ताओ ताणं समीवं गमिआओ ।

आर्यपुत्र पूर्वमेव तास्तेषां समीपं गमिताः ।

महामोहः— साधु प्रिये, साधु यदस्मद्वल्लभोचितमनुष्ठितं भवत्या । प्रत्याश्वस्तास्ते समरसमये समाह्वातव्याः ।

दुर्मतिः— एवं एव ।

एवमेव ।

महामोहः— (विषादातिशयं नाटयन् ।) प्रिये, अद्य यावद्-प्रतिहतकीर्त्तिपत्त्रपेऽहममहशेन दुरात्मना विवेकेन सह विवादः संवृत्त इति । यथा त्वं नारीषु निःसमाभ्यधिका तथाहं पुरुषेषु । यतः,

सुरदनुजगणाः स्वमूर्ध्नि नित्यं
निदधति शासनपत्रिकां मदीयाम् ।
प्रतिफलितलिपिप्रकारदीप्य-
न्मणिमकुटांशुमषीरसानुलिप्ताम् ॥ ४४ ॥

अपि च,

वर्गः स्वर्गसदां मया नियमितः क्षोणीभृतः किं पुनः
पञ्चाम्भोनिधिपर्वतेषु निहितास्तिस्रो मया मूर्तयः ।
विश्वं कर्तुमकर्तुमन्यथयितुं मद्भ्रूरमोघक्रमा
सोऽहं कस्य वशे क एष न च मे किं कस्य वा कथ्यते ॥

(स्वगतम्) किं तावदद्य केनापि हेतुना प्रदीप्यमाने विवेके प्रतिविधातव्यम्? अस्तु, नन्वहं महामोहः। (प्रकाशम्) प्रिये, यद्यपि च सर्वत्र मया प्रवर्तिताः समयभेदाः कैश्चिदौपनिषदोपदेशैरहस्करकिरणा इव घनैः किंचिदन्तर्धापिताः, यद्यपि च कामादयश्चिकीर्षितवैकल्यजनितवैलक्ष्यवशादनालक्ष्या गूढमासते, तथापि भेदमभेदं च वस्तूनां पूर्वपक्षसिद्धान्तौ च सर्वत्र विपर्यस्य विश्वं व्यामोहयामि । अथ वा पुनरहमहङ्कारादिसंमतमचरमप्रमाणप्रधानमलौकिकार्थकल्पनादुर्व्यसनहीनमर्थकाममात्रपुरुषार्थद्वयमवितथं सिद्धान्तं गम्भीरयुक्तिभिरुत्तम्भयन्वृथोत्साहमेव जडमतिं विवेकं विधित्सामि । अहह,

पृथिव्यापस्तेजः पवन इति तत्त्वानि मिलितै-
रमीभिश्चैतन्यं भवति मदशक्त्यादिनयतः ।
किमात्मा दृष्टोऽन्यः किमुत वपुषि ध्वंसिनि सुखं
तदेतद्वागीशः समतनुत लोकायतमतम् ॥ ४६ ॥

उपनिषदपि खलु बलवदभिमतसमयबलीयस्त्वमभिसंधाय व्यवस्थापयति 'असुराणां ह्येषोपनिषत्' इति । तदिह त्रय्यन्तवादिभिरुपनिषत्प्रामाण्यसमर्थनमप्यस्माकमरातिकरलिखितविजयपत्रायते । अपि च,

स्वमतविपरीतमन्यैः क्रोशति हृदये विधीयते स्वैरम् ।
अमरगुरुशिक्षितार्थैरस्मत्सार्थैर्यथाहृदयम् ॥ ४७ ॥

दुर्मतिः— अय्यउत्त, पच्चक्खमत्तप्पमाणो बुहप्फइसिद्धन्तो बहुप्पमाणसाहिअपरोक्खविसआणं बहूणं इअरसिद्धन्ताणं पुरओ कहं ठाइ ?

आर्यपुत्र, प्रत्यक्षमात्रप्रमाणो बृहस्पतिसिद्धान्तो बहुप्रमाणसाधितपरोक्षविषयाणां बहूनामितरसिद्धान्तानां पुरतः कथं तिष्ठेत् ?

महामोहः— प्रिये, नूनं स्वमतप्राबल्यबुभुत्सया परिपृच्छसि । तदेतदाकर्ण्यताम्,

परमनुगुणयन्तः पण्डितंमन्यवर्गा-
नवितथमिव जल्पन्त्यागमाः किंचिदेते ।
विबुधगुरुमतेऽस्मिन्व्यक्तमुत्तभ्यमाने
मुषितनिखिलसारा मौनमुद्रां भजन्ते ॥ ४८ ॥

न खलु सहस्रमपि प्रतिसूर्याः कदाचिदपि सूर्यमभिभवन्ति ।

दुर्मतिः— अय्यउत्त, पबळअमे इमस्सि पुरन्दरपुरोहिअमए का मुत्ती को वा भोओ का वा देवआ ?

आर्यपुत्र, प्रबलतमेऽस्मिन्पुरंदरपुरोहितमते का

मुक्तिः को वा भोगः का वा देवता ?

महामोहः— श्रूयतां तावदवहितया ।

शरीरप्रलयो मुक्तिर्भोगस्तु रतिरुत्तमा
देवतास्तत्प्रदायिन्यः स्त्रियस्तारुण्यभूषणाः ॥ ४९ ॥

एवं च देवि, परमार्थदर्शिन्यास्तव प्रत्यक्षत एवैते परिप्रश्नाः प्रत्युक्ताः । अपि चास्माकं विवेकरूपवैरिविजये एतासामेव प्रत्यक्षदेवतानां प्रसादः प्रधानकारणम् ।

दुर्मतिः— होदु णाम पसादो इत्थिआणं सल्लावजोग्गाणं सचेअणाणं देवआणं । तेण कहं विवेओ विजेउं तीरिज्जइ ?

भवतु नाम प्रसादः स्त्रीणां संलापयोग्यानां सचेतनानां देवतानाम् । तेन कथं विवेको विजेतुं तीर्यते ?

महामोहः— इत्थं नाम,

अपि तपसि रतानामप्यधीतागमाना-
मपि यमनियमाद्यैरन्वहं शिक्षितानाम् ।
शिथिलयति समाधिं शिलिपहस्तानपेक्षं
वरतनुमयचित्रं वासनाभित्तिलग्नम् ॥ ५० ॥

पठन्ति चौपनिषदाः परिहृतविषयानुरागतया परमपुरुषमुपसन्नस्यापि जक्षणादिकमक्षीणविहृतिशालिनीभिरुपभोगं

चेति महदिदं साम्यम् । न खलु वृश्चिकभयात्पलायमानै- राशीविषमुखे निपतितव्यम् । अपि च,

तमिस्राशीतांशुस्तबकवियदावर्तघटितैः
प्रकृष्टानां रम्भामणिमुकुरतूणीरनलिनैः ।
स्मरन्तः के धैर्यं दधति युवतीनामभिमुखं
स्मरस्कन्धावारप्रचलितपताकाप्रतिभुवाम् ॥५१॥

अहह, अनादिशुद्धतया संमतानां वैकुण्ठवैमानिकानां वैनतेयादीनामाजानसिद्धाः कति कति विलासिन्यः श्रूयन्ते । श्रूयते किल सकलसंसारनिवर्तकः सर्वेश्वरो लक्ष्मीभूमिनीलानायकः । तदिह कामपुरुषार्थप्रतिक्षेपकैः कापेयवृत्तिभिः प्रतिभटनगरदिधक्षानिक्षिप्तेन पावकेन स्वनगरमपि ददह्यते । यश्चासौ मोक्षपद इति मुमुक्षुभिरुद्घुष्यते, स च,

सत्त्वप्रवर्तकः सन्सह प्रियाभिः पुराणपुरुषोऽपि ।
बहुमुखभुजंगसङ्गी विहरति विविधासु राजधानीषु ॥

ततश्चार्वाकपक्षप्रतिक्षेपो दिव्यदम्पतिसमर्थनं चेति शतप्रदानप्रतिक्षेपिणो महाप्राज्ञस्य विंशतिप्रदानवचनवदपहास्यम् । किं च,

मूढग्राह्यान्मोक्षधर्मप्रबन्धा-
न्निर्मातॄणां निष्प्रमादप्रयुक्तः ।
भोगप्राप्त्यै कल्पते भूरिभूम्नां
ब्रह्मादीनां ब्रह्मचर्यप्रयासः ॥ ५३ ॥

(कर्णं दत्त्वा।) किं ब्रवीति कश्चित्?

दाम्पत्यं सहजं समस्तजगतां पित्रोस्तदिच्छावशा-
त्कामिन्यादिविभागक्लृप्तिरपि तत्कैंकर्यसिद्ध्यै नृणाम् ।
इत्थं शेषमशेषमद्य तु भवत्सारस्यसंवर्धकं
वैरस्यं विदधाति हन्त विदुषां वैरोचनं दर्शनम् ॥५४॥

(सक्रोधम्।) कः कोऽत्र भोः! उत्सार्यतामसौ दृष्टिगोचरा-
द्दैष्टिकद्विवाभीतः। (इत्यवज्ञां नाटयति।)

दुर्मतिः— अय्यउत्त, मम किल णिहिळाओ कामिणीओ दासीओ। ताहिं एव्व तुह विवेअविअओ त्ति सम्पण्णबहु-माणम्हि। (विचिन्त्य) पञ्चक्खसिद्धपरमाणन्दजुवइसम्भोअप्प-हाणं तुह सिद्धन्तं मुअन्तो किं त्ति ठिरप्फहाणेसु तेसु तेसु मएसु पउराअरा जणा होन्ति?

आर्यपुत्र, मम किल निखिलाः कामिन्यो दास्यः। ताभिरेव तव विवेकविजय इति संपन्नबहुमानास्मि।

प्रत्यक्षसिद्धपरमानन्दयुवतिसंभोगप्रधानं नव सिद्धान्तं मुञ्चन्तः किमिति स्थिरप्रधानेषु तेषु तेषु मतेषु प्रचुरादरा जना भवन्ति ?

महामोहः— प्रिये, अविचारितप्रवृत्तोऽयमास्तिकवेतालानामन्धपरम्परान्यायः ।

अमरगुरुप्रणीतमनपायमपोह्य मतं
विविधकुतर्कजालकलहायितकौतुकिनः ।
कपिलहिरण्यगर्भकणभोजनबुद्धजिन-
प्रभृतिसमर्थितेषु समयेषु भजन्ति रतिम् ॥

अपि च,

चरमितरदप्यशेषं चन्द्रकनयतः स्वभावचित्रमिदम् ।
किं वा निरूपणीयं कण्टकतैक्ष्ण्यादिकारणं कविभिः ॥

इत्थं नाम दुस्त्यजः स्वभाववादः । कार्यकारणभावश्च काकतालीयन्यायमनुसरति । एवमपि,

अतत्तदिति वा न तत्तदिति वा वृथोद्यत्कथा-
कनत्कथककत्थनक्रमविकल्पितप्रक्रमा ।
जगद्विपरिवर्तिनी जनपदेषु जोघुष्यते
कुतर्कशतशर्करानिकरकर्कशा पद्धतिः ॥ ५७ ॥

इत्थमुपप्लुतेऽपि जगति,

चिरसेवनतोषितेन धात्रा
निपुणस्थानविदा निवेदितार्थः ।
असुरोपनिषद्रहस्यमग्र्यं
प्रथयामास विरोचनः प्रजानाम् ॥ ५८ ॥

अत्र च,

करणविलयरूपा मुक्तिरित्युक्तमाद्यै-
र्वितथमिति मयान्यद्वार्तिके विन्यवेशि ।
स्तनयुगलबृहत्त्वस्थापनीयस्वभूम्ना
बहुगुणविभवेन ब्रह्मणा भोगसाम्यम् ॥५९॥

दुर्मतिः— अय्यउत्त, एव्वं तुम्हेहिं रक्खिज्जन्तं जीअलोअं पीडेन्ति णिक्कारणविद्देसा परसिद्धन्तपरिवाडीपक्खपडिआ ।

आर्यपुत्र, एवं युष्माभी रक्ष्यमाणं जीवलोकं पीडयन्ति निष्कारणविद्वेषाः परसिद्धान्तपरिपाटीपक्षपतिताः ।

महामोहः— भवतु किं नश्छिन्नम् ? न खलु पाटच्चराः प्रकृतिं मुञ्चन्ति । न चाप्रमत्तमतयस्तैरुपहन्यन्ते ।

पठन्तस्त्रय्यन्तान्परिहसनकाकुं विदधतां
भजन्तस्ताटस्थ्यं परिभवितुमिच्छन्तु महतः ।

उदन्तः शान्तानामयमिति च जल्पन्त्वभिमतं
किमन्तर्दुर्दान्तैः कृपणकथकैरभिरिह नः ॥

(विचिन्त्य) प्रिये, अद्य तावदस्मत्सिद्धान्तपुनःप्रतिष्ठापनपटीयांसः पुरुषा गवेषणीयाः । कः कोऽत्र भोः !

डम्भादयः— (त्वरितमुपसृत्य) अमी वयमागताः । (इत्युपसीदन्ति ।)

महामोहः— स्वागतं स्वकुलहितैषिभ्यो भवद्भ्यः ।

डम्भदर्पौ— (सप्रश्रयम् ।) महाराज, त्वत्प्रसादात्सर्वत्राप्रतिहतगतयः समागताः स्मः । किं कर्तव्यमनेन किंकरजनेन?

महामोहः— कामादीनामिदानीं का वार्ता ?

डम्भः— (स्वगतम्) किं राज्ञे विज्ञापयामि ? (प्रकाशम्) देव दुर्मतिवल्लभ, 'सत्यं राजसु शोभते' इति प्रियेतरमपि दृष्टं ब्रवीमि । वेद्मि कामस्य लोभस्य चाहमधुनातनीमवस्थाम् । तयोश्च,

अनन्तविषयस्पृहाजलधिसंप्लुते मानसे
वसन्तसमये स्थिते मलयमारुते जीवति ।
सकृद्विहितसौप्तिकप्रतिनिवृत्तिवैलक्ष्यतः
प्रसुप्त इव हन्त न स्पृशति पञ्चबाणः शरान् ॥

अन्यस्मिन्नपि कैमुत्यसिद्धमावेदयामि ।

पुरुषस्य विवेकविप्रलम्भा-
त्स्वशरीरेऽपि विरज्यमानबुद्धेः ।
कृपणप्रतिनन्दनीयवृत्तिः
किमिवालम्बनमाश्रयेत लोभः ॥ ६२ ॥

दर्पः— देव दुर्मतिपण्डित, अहं पुनः क्रोधस्य सांप्रतिकीमवस्थितिमद्राक्षम् । 'याथातथ्येन पण्डितम्' इति नीतिमनुसरन्यथानुभूतमेवावेदयामि । याथासौ,

द्विसप्तदलपत्रलद्रुहिणसृष्टिभङ्गक्रिया-
पुरस्कृतयुगक्षयभ्रुकुटिताण्डवाडम्बरः ।
विरक्तिविषवल्लरीव्यतिकरेण रोषः स्वयं
सुषुप्त इव वर्तते सुभटकेलिसौवस्तिकः ॥ ६३ ॥

महामोहः— (सविषादं विहस्य ।) अहो विवेकस्य कुलघातिनो दुर्मन्त्रितमेतत् ! यथासौ सर्वत्र निरवकाशः स्यात्तथास्माभिरवहितैर्विश्वमिदमधर्मेण व्यापनीयम् । स्वकुलसंरक्षणप्रवृत्तानामस्माकं त्वयमधर्म एव धर्मः । पठन्ति चैतिहासिकाः 'स एव धर्मः सोऽधर्मस्तं तं प्रति नरं भवेत्' इति । एवमुपप्लुतावस्थानो विवेकः स्वयं चानतिप्रबलः सुखेन साधनीयः । अथ वा कोऽयं विवेकः । न खलु शाकुटस्य लवने शष्कुलायाः कियानिव भारः । न

चेषीकतूलमिन्धनायितुं वह्निना संरम्भ्यते। (विमृश्य।) प्रिये कुलधर्मपालिनि, त्वदभिमतवृत्तेरुत्तमगुणस्य मे पश्य यावज्जीवं प्रारब्धकर्मापरित्यागम्।

कामस्ताम्यतु कोपलोभसहितः काले समभ्येतु वा
रक्षःसंयति राघवस्थितिमहं व्यङ्क्ता विवेकाहवे।
कालस्त्वेष रथो भवत्विह कलिस्त्वं सारथिर्दुर्मते
दम्भः संप्रति जैत्रदुन्दुभिरसौ दर्पस्तथा कङ्कटः॥

दम्भः— महाराज, स्वायत्तसिद्धेस्तव किमायत्तमस्मासु?

कस्तुभ्यं रणरङ्गखेलनकलामातिष्ठते निष्ठते
कश्च प्रेप्सति कामतन्त्रनियतस्वैराय वैरायितम्।
येन क्षोदयितुं क्षमां प्रभवति क्षप्तुं कुलक्ष्माभृतः
पातुं सप्त सरस्वतोऽपि भवता साकूतमालोकितः॥

तथापि वयं त्वदादिष्टास्त्वदधीनवृत्तयो यथासामर्थ्यं यतिष्यामहे। कपयोऽपि काकुत्स्थस्योपकुर्वन्ति। वल्लवाश्च वासुदेवस्य साह्ये संनह्यन्ति।

महामोहः— अभिमतमेव युष्माकमहमादिशामि—

दम्भ त्वमद्य नियतो निजधर्मगुप्त्यै
पुण्यापगापरिसरान्पुनराश्रयेथाः।

गाढोपलक्षितविरक्तिमदेषु दर्प-
स्तन्वीत वासमनघेषु तपोवनेषु ॥ ६६ ॥

डम्भदर्पौ— स्वीकृतोऽयं स्वामिसमादेशः ।

[इति सभार्यौ निष्क्रान्तौ ।

महामोहः— (स्वगतम् ।) किं नामारातिविहतावाद्यं साधनम् । ननु प्रत्यवमृष्टम् ।

प्रज्वलति जाठराग्नौ क्षिपन्यथावच्चतुर्विधं हव्यम् ।
प्राणाग्निहोत्रमेकं परिपालयितास्मि दुर्मतिसहायः ॥

ततश्च जात्याश्रयनिमित्तदुष्टैरिष्टैरेव द्रव्यैर्मृष्टाहारविहारे हृष्टचेष्टे पुरुषे कथमिव विवेकस्य विजयाशंसा । (प्रकाशम्)

अलं मेरुस्तोमैरलमपि च कैलासनियुतै-
रलं द्वीपैरष्टादशभिरखिलैर्वापि भुवनैः ।
अखण्डैर्ब्रह्माण्डैरपि न खलु तृप्तिर्भवति मे
विरुन्धानध्वंसं त्वभिनिविशते संप्रति मनः ॥

दुर्मतिः-- अमच्चा एव्व पुणो अराइविद्धंसणे पेसणेण अणुग्गहणिज्जा ।

अमात्या एव पुनररातिविध्वंसने प्रेषणेनानुग्रहणीयाः ।

महामोहः— प्रिये, कृत्याकृत्यवेदिनी खल्वसि । अहमपि

तथा मन्त्रयामि । तदाहूयतामन्तःपुरे कश्चिदन्तरङ्गपरिजनः ।

दुर्मतिः— हळा दुव्वासणे, इदो होहि ।

सखि दुर्वासने, इतो भव ।

[ततः प्रविशति दुर्वासना ।]

दुर्वासना— एसाहं उवट्ठिअम्हि, आणवेदु महाराओ राइणी अ ।

एषाहमुपास्थितास्मि । आज्ञापयतु महाराजो राज्ञी च ।

महामोहः— भद्रे, ब्रूहि मद्वचनादधिगतगणितविद्यान्करणाधिकारिणः । आदिशति भवतो महाराजाधिराजपरमेश्वरो दुर्मत्या सह महामोहः । कामक्रोधलोभमदमात्सर्यडम्भस्तम्भेभ्यः सप्तभ्यः सचिवेभ्यः सप्त मुक्तिक्षेत्रतया प्रसिद्धा राजधान्यःससागराश्च सप्त महाद्वीपा दत्ता महामोहेनेति लिख्यताम् । अपि च,

स्वकीयाख्यामात्रच्छुरणपरिणद्धद्रयभरा-
न्बहिष्कृत्येदानीं विजहदधिकारान्क्रतुभुजः ।
यदृच्छावाक्येऽपि व्यवहरतु लोकोऽयमखिलो
नमःस्वस्तिस्वाहास्वधमिह महामोहविषयम् ॥ इति ।

दुर्वासना— जं आणवेइ भट्टा भट्टिणी अ ।
यदाज्ञापयति भर्ता भर्त्री च । [इति निष्क्रान्ता ।

[नेपथ्ये]

विजयतां देवः ।

भुक्तिक्षमं समयमेकरुचिं वितन्व-
न्पुंसां निजप्रतपनेन गतिप्रतीपः ।
आशाविशेषमपरं प्रतिपत्स्यमानो
मोहेश्वर त्वमिव भाति मयूखमाली ॥ ७० ॥

इह च,

उपहरति सूपकर्ता महतो मोहस्य दुर्मतिप्रेष्यः ।
बलरिपुवरुणगृहाभ्यां स्वाद्यं धारान्तमुचितमाहारम् ॥

महामोहः— (कर्णं दत्त्वा ।) प्रिये, प्राणशब्दाभिलप्यानां सर्वशरीरव्यापिनीनां सर्वसिद्धान्तसंमतानां देवतानां समर्चनसमयमावेदयति वैतालिकः । तत्प्रविशावः शुद्धान्तम् ।

[इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य
श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु
संकल्पसूर्योदये डम्भाद्युपालम्भो नाम
पञ्चमोऽङ्कः ॥